

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**RUS KAYNAKLARINA GÖRE SARIKAMIŞ
HAREKATI**

Yüksek Lisans Tezi

Asuman ARSLAN DEMİRTAŞ

ANKARA-2015

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**RUS KAYNAKLARINA GÖRE SARIKAMIŞ
HAREKATI**

Yüksek Lisans Tezi

Asuman ARSLAN DEMİRTAŞ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU

ANKARA-2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

RUS KAYNAKLARINA GÖRE SARIKAMIŞ HAREKATI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU

Tez Jürisi Üyeleri
Adı ve Soyadı

İmzası

.....	
•	
.....	
•	
.....	
•	
.....	
•	
.....	
•	
.....	

Tez Sınavı Tarihi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağımı gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2015)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Asuman ARSLAN DEMİRTAŞ

İmzası

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda dünyada meydana gelen siyasi, ekonomik ve teknik gelişmelerden doğrudan ve dolaylı olarak etkilenmiştir. Endüstri devrimi, geleneksel üretim tarzını, piyasayı ve insan hayatının değişimini zorunlu hale getirmiştir. Ekonomi, devletlerin uluslararası gücünü tayin etmekte ve çıkar çatışmalarının merkezinde yer almaktaydı. Dünyayı etkileyen diğer önemli gelişme ise 1789 Fransız ihtilaliydi. Demokrasi, eşitlik, insan hakları, özgürlükler, toplumların kendi geleceklerini tayin etmesi gibi kavramlar ortaya çıkmış ve siyasi gelişmelerin belirmesinde itici rolü oynamaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti farklı etnik, din, dil ve kültürlerden meydana gelen kozmopolit bir siyasal yapıya sahipti. Endüstri devrimi ve Fransız İhtilalinin getirdiği siyasi ve ekonomik gelişmeler Osmanlı devletinin kozmopolit yapısına doğrudan etki etmekte ve siyasi yapısında bunalımların ortaya çıkmasına neden olmaktaydı. Özellikle de Balkanlar'daki milliyetçi ayaklanmaların ortaya çıkardığı yeni düzen ve ekonomik rekabet Osmanlı Devletinin parçalanma sürecini başlatmasına ve toprak kayıplarına neden olmuştu. Sürecin beraberinde getirdiği devletlerarası bloklaşma, İngiltere'nin politikalarında değişikliğe gitmesine, Almanya'nın ekonomik ve askeri bir güç olarak dünya arenasında yer almasına, yeni organizasyonlara ve psikolojik gerilimlere neden olmuştur. Osmanlı devleti, değişen siyasal gelişmelerden etkilenmiş ve zorunlu tercihlere yönelmek zorunda kalmıştır.

İttihat ve Terakki Partisinin iktidara gelmesi, Almanya'nın Osmanlı üzerindeki askeri ve ekonomik etkisini artırmasına sebebiyet vermiş, dış politikada da Almanya yanlısı bir strateji izlenmiştir. Bunda küresel gelişmelerin ve ittifakların

da etkisi olduğu gör÷lmektedir. Dünya savaşının yaklaştığı siyasi iklimde Osmanlı yönetimini elinde bulunduran askeri elitler, tercihini Almanya'dan yana kullanmıştır.

Bizim alışma alanımız, I. Dünya savaşının önemli çatışma alanlarından biri olan Sarıkamış Harekâtı'nı incelemek ve olayı yabancı kaynakların yaklaşımını, tutumunu da inceleyerek açıklamaya çalışmak olacaktır. Problematik ve sorunsal bir vaka olan Sarıkamış Harekâtı'nın günümüze değin canlılığını koruması ve tartışmalara kaynak olması çalışmamıza ilham olmuş ve sorumluluğumuzu artırmıştır. Osmanlı askeri elitleri ve Cumhuriyet dönemi düşünürleri arasında bu konu çok tartışılmış ve siyasi tartışmalara kaynak olmuştur. Kafkas cephesinde ve Sarıkamış Harekatı esnasında bir diğer önemli husus ise Osmanlının Ermeniler ile olan ilişkileri ve Ermenilerin, Ruslarla ittifak ve askeri yakınlaşmasını ana hatlarıyla açıklamaya çalışmaktır. Çalışmamız ilmi ve akademik bir sorumlulukla konuyu ele alırken; harekâtın gerekliliği, plan ve stratejinin yeterliliği, askeri ve lojistik hazırlıklarının ne aşamada olduğu, coğrafya, mevsimsel durum, ordunun hazırlıklı olup olmadığı ve tüm bunların olayı nasıl etkilediği gibi soruları cevaplamaya çalışmayı amaçlamaktadır.

Tez konumun belirlenmesinde ve çalışmamın sonuca ulaşmasında değerli katkılarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOğLU'na teşekkür ederim.

Ayrıca çalışmamda değerli katkılarını esirgemeyen sevgili eşim Hüseyin DEMİRTAş'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	v
KONU VE KAYNAKLAR.....	1
GİRİŞ	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
SAVAŞ ÖNCESİ DÜNYA	
1.1. I. Dünya Savaşı Öncesi Avrupa	4
1.2. I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı Devleti	8
1.3. I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı-Alman İttifakı	11
1.4. I. Dünya Savaşı Öncesi Türk-Rus ilişkileri	16
1.5. Ermenilerin Durumu	27
1.6. I. Dünya Savaşı Öncesi Ermenilerin Faaliyetleri	35
1.7. I. Dünya Savaşı Başında Taşnak-Sütyun ve Ermeni Sorunu	38
İKİNCİ BÖLÜM	
I. DÜNYA SAVAŞI	
2.1. Savaşın Başlayışı.....	42
2.2. Osmanlı Devletinin Savaşa Girişi ve Seferberlik Hali.....	45

2.3. Enver Paşa.....	59
----------------------	----

2.4. Kafkas Cephesi.....	66
--------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARIKAMIŞ HAREKATI

3.1. Harekat Planları ve Uygulanışı	71
---	----

3.2. Çatışmaların İlk Evresi.....	83
-----------------------------------	----

3.3.Sarikamış Muharebelerinin Gelişimi	87
--	----

3.4.Sarikamış Muharebelerin İkinci Devresi	96
--	----

3.5. Kafkas Cephesinde Ermenilerin Muharebelere Katılışı ve Faaliyetleri.....	119
---	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SARIKAMIŞ HAREKATININ SONUÇLARI

4.1. Esirlerin Yurda Dönüşü	126
-----------------------------	-----

4.2. Sarikamış Harekatının Yarattığı Etkiler	131
--	-----

SONUÇ	137
--------------------	-----

ÖZET	140
-------------------	-----

ABSTRACT	140
-----------------------	-----

KAYNAKÇA	141
-----------------------	-----

EKLER	146
--------------------	-----

KISALTMALAR

a.g.e.:adı geçen eser

a.g.m.:adı geçen makale

Bkz.:Bakınız

b.-bs.: Baskı

C.: Cilt

Çev.:Çeviren

Der.:Derleyen

D.T.C.F.: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

Haz.: Hazırlayan

Karş.: Karşılaştırınız

MIT: Massachusetts Institute of Technology (Massachusetts Teknoloji Üniversitesi)

no: Numara

s.: Sayfa

Sad: Sadeleştiren

ss.; Sayfa Aralığı

S.: Sayı

T.T.K.: Türk Tarih Kurumu

Yay.: Yayınları

Yay. Haz: Yayına Hazırlayan

KONU VE KAYNAKLAR

Çalışmamızda I. Dünya Savaşı öncesi siyasi ve ekonomik gelişmeler, ülkeler arası bloklaşmalar ve I. Dünya Savaşının başlamasıyla ortaya çıkan gelişmeler ekseninde Sarıkamış Harekatını öncesi ve sonrasıyla incelenmeye ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede dönem ile ilgili kaynaklar, belgeler, makaleler, anılar, değerlendirmeler kullanılarak çalışmamız oluşturulmuştur.

Çalışmanın asıl amacı bu çok tartışılan hareketin başka bir açıdan değerlendirilmesidir. Bu bağlamda olay hem Rus hem de Türk kaynaklarından karşılaştırmalı ve anlaşılır şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda I. Dünya Savaşı öncesi gelişmeleri ele alan Fahir Armaoğlu ,Rıfat Uçarol ve Oral Sanders'in Siyasi Tarih kitapları kullanılmıştır. Savaş öncesi ve sonrası dönemde Rusya ve Osmanlı Devleti'nin durumları ise Akdes Nimet Kurat ve George Vernadsky'nin çalışmalarından istifade edilmiştir. O dönemde yaşanan Türk-Alman yakınlaşması hakkında ise Mustafa Çolak'ın eserinden faydalanılmıştır. Yusuf Hikmet Bayur'un "Türk İnkılabı Tarihi" adlı eseri de çalışmamız için önemli bilgiler sağlamıştır. Savaş öncesi Ermenilerin durumuna da değindiğimiz çalışmamızda Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Politik Arşivinden bilgi ve belgeleri yayınlayan Bağirov, M.B.,Verdiyeva, H.Y.'nin kitabının ilgili sayfa ve belgeleri Rusçadan ilk defa tercüme edilerek kullanılmıştır.

Sarıkamış Harekatı ile ilgili detaylı bilgiler için hareketi yaşayan Rus General Nikolski'nin hatıratı, Allen, W.E.D. ve Muratoff, P.'un "Kafkas Savaşları, Türk-Kafkas sınırındaki savaşların Tarihi" ile Ramazan Balcı'nın "Tarihin Sarıkamış Duruşması" eserleri önemli eserler olmuştur. Şerif İliden, Fahri Belen, Ziya Nur

Aksun, İhsan Latif, Liman von Sanders gibi isimlerin anılarından da yararlanılmıştır.

Tüm çalışma boyunca Rusça kitapların kullanılmasına bilhassa önem verilmiş ve onların bakış açısı verilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Aliyev, Turtsiya v Periyod Pıravleniya Mladoturok (1908-1918); Yeliseyev, Kazaki Na Kafkazskom Fronte 1914-1917; Zayonchkovsky , Pervaya Mirovoya Voyna; Sibgatullina Nikatoriye Svideniye Ob İhsan Paşe V Rassiskoy Periyodiçeskoy Peçati; Şişov , Pervaya Miravaya Voyna Pralog 20. Veka; Zayonchkovsky , Pervaya Mirovoya Voyna adlı eserleri Rusça'dan Türkçe'ye tercüme edilerek kullanılmıştır. Ayrıca Justin Mccarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkiran , Ömer Turan, The Armenian Rebellion At Van; Michael Reynolds, The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia And The Caucasus,1908-1918: Identity, Ideology And The Geopolitics Of World Order; Samuel Williamson ,The Origins Of World War I adlı eserleri de İngilizce'den Türkçe'ye tercüme edilerek kullanılmıştır.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti; askeri ve siyasi yapısını temellendirirken, kendisinden önce teşekkül etmiş olan Türk ve İslâm devletleri, Bizans ve yerel unsurların ihtiyaç ve gelişimlerini teorik ve pratik olarak geliştirerek uygulamaya koymuştur. Abbasi ve Selçuklu devletlerinden itibaren dönüşüme uğrayarak sistematik hale gelen Osmanlı idari-askeri örgütü, Osmanlı siyasal ideolojisinin şekillenmesine belirleyici olmaya başlamıştır. Osmanlı Devletinin, genel politikası fetih üzerine kurulmuş, fethedilen yerlerde ise yerleşik idari-askeri bir düzen inşa edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı devlet adamlarının üzerinde durdukları temel husus adaletli bir sisteminin teşekkül edilmesiyle toplumsal refahın artacağı ve bunun içinde güçlü bir askeri organizasyona ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Kuruluş ve sonrasındaki dönemlerde bu felsefi bakış geçerli olmuş; ancak batıdaki askeri, teknik, siyasi ve düşünsel alanlarda meydana gelen hadiseler Osmanlı'da uygulanan klasik teoriyi sarsmaya başlamıştır. Küresel sistemlerin temellerinin atılmaya başladığı, askeri alandaki teknik ilerlemeler ve siyasal beklentilerin üst seviyeye çıkmasıyla ittifaklar ve bloklaşmalar ortaya çıkmıştır. Silahlanmanın hızlanması ve devletlerarası gerilimin artması yeni bir dünya düzenine geçilmeye başlandığının göstergesi olmuştur.

Osmanlı devleti 19. yüzyılda değişen dünya düzenine ayak uydurmak için siyasi ve askeri alanda büyük bunalımlar yaşamış, bunun neticesinde siyasi yapısında ve yönetim uygulamalarında birtakım değişikliklere gitme zorunluğu hissetmiştir. İdari, hukuki ve askeri reformlar devlet düzeninde yeni sorunların doğmasına ve toplumda farklı çatışma alanlarının açılması neden olmuştur. Siyasi gelişmeler, Balkanların durumu ve devletlerarası bloklaşma Osmanlı'nın yönünü zorunlu ittifaklara çevirmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ ÖNCESİ DÜNYA

1.1. I. Dünya Savaşı Öncesi Avrupa

28 Temmuz 1914 tarihinde başlayan ve dünyanın dört bir yanına yayılan, böylece I. Dünya Savaşı adını alan İlk Dünya Savaşı bu tarihe kadar gelişen olayların neticesidir. Savaşı, savaş öncesi büyük devletlerin hedefleri ve çıkarları şekillendirmiştir.

Avrupa’da endüstri devrimi ile üretim artmış ve yeni pazarlar arayışı doğmuş, sermayenin birikmesi ile yeni yatırım alanları ve üretimi sürekli kılan fabrikaların ham madde ihtiyacı ve Avrupa piyasalarının üretilen mallara doyması ile sömürgecilik faaliyetleri hızlanmış, durumun sonucu olarak kapitalizm yeni bir boyut kazanarak emperyalizme evrilmiştir. Ayrıca, ulusal birliğini tamamlayan ve hızlı bir endüstri merkezi haline gelen Almanya’nın ürettiği malların Avrupa pazarlarına çıkması sömürge ihtiyacını arttırmış ve rekabetin siyasi alandaki etkileri artarak yeni oluşumlara yol açmıştır.¹

Sömürgecilik, Avrupa devletlerinin çıkarlarına 19.yüzyılın sonuna kadar cevap verebilmekte ve Avrupa içi çatışmaları farklı bir coğrafyaya taşımaktaydı.

¹Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918’e*, İmge kitabevi, Ankara, 2010,s.346. , İsmail Eyüpoğlu, *91. Yılında Sarıkamış Taarruzu*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 31. , Erzurum, 2006, s. 94.

Japonya ve Çin'in tam olarak sömürgeleştirilememesi ve sömürge alanlarının tükenmesi sonucunda Avrupalıların çıkar çatışmalarını kendi alanlarına doğru çekmeye başlamıştır. Avrupa'da artan nüfus, gelişen endüstri ve savaş teknolojisinin boşaltım alanı uzak coğrafyalardan Avrupa'ya doğru kaymıştır. Balkanlardaki siyasi durum ve bunalımlı milliyetçilik 1878, 1908 hadiseleriyle geciktirilmiştir.²

İngiltere'nin öncelikli hedefi Mısır ve Arabistan güzergâhını denetim altında tutarak Hindistan'a giden yolların güvenliğini sağlamaktır.³ İngiltere, Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti'nin müttefiki olmuş ve çıkarlarını Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü savunarak korumaya çalışmıştır. 1878 yılından sonra ise İngiltere bu politikasından vazgeçerek Mısır ve Kıbrıs'a yerleşmiş, Basra körfezinde Rusya ile birlikte İran'ı kontrol altında tutmaya ve Ortadoğu'daki etkinliğini arttırmaya çalışmıştır. Rusya ve İngiltere müttefik haline gelmiş, İngiltere'nin Rusya'yı Boğazlar ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü hususunda serbest bıraktığı görülmüştür.⁴ İngiliz dış politikasının değişimi Kıbrıs ve Mısır'ın işgaliyle somutlaşmıştır. Gladstone başkanlığındaki Liberal parti, önceki hükümetin "Türk taraftarı" olarak suçladıkları politikasını bırakmışlardır.⁵ 1908 yılında Avusturya'nın Bosna Hersek ilhakına, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesine, 1911 yılında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesine ve Balkan Savaşlarına, Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesine seyirci kaldığı ve Osmanlı toprak bütünlüğünün

²Fahir Armaoğlu, *19.yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914)*, Alkım Yay., İstanbul, 2007, ss.513-523.,ss.603-620.

³ Armaoğlu,a.g.e.,s.415.

⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih(1789-2010)*, Der Yay., İstanbul, 2010, ,s.535, Armaoğlu, a.g.e., s.533-536.

⁵ Oral Sander , *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 2004, s.261.

parçalanmasını stratejik çıkarlarına uygun bulmasından ötürü destek verdiği görülmüştür.

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Asya'daki topraklarına yönelmiş ve burada karşısına Almanya rakip olarak çıkmıştır. İngilizleri endişeye düşüren bir diğer olay ise Jön Türk hareketinin Alman sermayesi ile işbirliği yapması ve Osmanlı Devleti'nin tekrar büyük güç halini alabilecek olması ihtimaliydi.⁶

Fransa, Rusya ile siyasi ve ekonomik ilişkilerine öncelik vermeye başlamış, 1914 yılına gelindiğinde Rusya'daki Fransız yatırımlarının Osmanlı Devleti'ndeki yatırımlarının dört katına ulaştığı görülmüştür.⁷ 1914 yılında Fransa'ya giden Cemal Paşa, ittifak teklifi yapmış ancak kendisine muhatap dahi bulamamıştır. Cemal Paşa'ya Fransız bir yetkili Rusya ikna olmadıktan sonra bir ittifakın söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Avrupa'da 16. Yüzyılda yaşanan gelişmeler siyasi birtakım sonuçlar doğurmuştur. Avrupa'da yaşanan Katolik- Protestan çatışmasıyla ortaya çıkan Otuz Yıl Savaşlarında (1618–1648) Almanlar nüfuslarının yüzde otuzunu kaybetmiş, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu çözülmüş, Fransa güçlenirken Habsburg hanedanlığı güç kaybına uğramıştır.⁸ Böylece, Almanya 19.yüzyıla kadar zayıflama sürecine girmiş ve 19. yüzyıla kadar siyasi birliğini kuramamıştır.

1815 yılında düzenlenen Viyana Kongresiyle dünyada yeni bir güç dizaynı oluşturulmuş ve yeni güçler dengesi teşkil edilmiştir. “Şark Meselesi” ilk defa siyasi bir terim olarak bu kongrede telaffuz edilmiştir. Bu meselenin amacı, Avrupalılarca Hristiyan toprağı sayılan Balkanlar ve Anadolu'dan Türkleri çıkarmaktır. Viyana

⁶Ramazan Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, Nesil Yay., İstanbul, 2006, s.25.

⁷ Balcı,a.g.e.,s.26.

⁸ Armaoğlu,a.g.e.,ss.1-2.

Kongresinde ortaya çıkan yeni dengelerin Rusya aleyhine işlemesi için Avrupa devletleri ittifak kurarak Ruslara karşıda mücadele etmeye başlamışlardır. Kongrede alınan kararlar Rusların 1917 Ekimine kadar sürecektir olan siyasi ve ekonomik sorunlar yaşamasına sebep olmuştur. Kurulan bu güç dengesi 1870 Sedan Savaşıyla Almanya'nın ve İtalya'nın siyasi birliklerini kurmasıyla bozulmuş, yeni bloklar ortaya çıkarak, çatışma ortamının doğmasına yol açmış, böylece karşılıklı silahlanma harekâtını başlatarak "Silahlı Barış Dönemi" ni ortaya çıkarmıştır.⁹

19.yüzyılın sonlarında Avrupa'nın en büyük sorunu Almanya'nın hemen her alanda güçlenmesiydi. Almanya doğuya doğru genişlemek ve yeni pazarlar elde etme düşüncesindeydi. Almanya'nın karşısındaki en büyük engel İngiltere'ydi. İngiltere açısından ise Almanya denizlerde güçlü bir rakip, Avrupa'da dengeyi bozan bir güç halini almıştı.¹⁰

Fransa'da tıpkı İngiltere gibi güçlü bir Almanya'nın varlığından endişe duyuyordu. Öte yandan Alsace-Lorraine'i tekrar almak istiyordu. Müttefiki İngiltere ile Almanya'yı parçalama düşüncesiydi.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Rusların Panslavizm politikasının Sırbistan'ı etkileyerek ülkeye büyük zarar verebileceği düşüncesiyle Sırbistan'ı ortadan kaldırarak doğuya doğru genişlemeyi ve Balkanlardaki Rus etkisini ortadan kaldırmayı hedeflemekteydi.

Almanya gibi birliğini ve gücünü yeni tamamlayan İtalya ise Avusturya'nın egemenliğinde kalmış İtalya topraklarını kurtarmak, Akdeniz ve çevresinde yeni

⁹ Uçarol, a.g.e., s.551.

¹⁰ Armaoğlu,a.g.e.,ss.334-341.

sömürgeler kazanmayı hedefleyerek etki alanını ve sömürgecilik faaliyetlerini genişleterek büyük güçler arasına girme arzusu içindeydi.

1.2. I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı Devleti

1789 Fransız İhtilalinin yaydığı milliyetçilik fikri çok uluslu diğer devletler gibi Osmanlı Devletini de etkilemiş ve bağımsızlık hareketlerini doğurmuştur.¹¹ Dünyadaki siyasi gelişmelerin etkisi, Osmanlı Devletindeki demokratik ve siyasi taleplerin etkisiyle birleşmiş ve Balkanlar bu taleplerin odağı haline gelmiş, milliyetçi ayaklanmalarla önce Yunanistan bağımsızlık kazanmıştır. 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsız olmuş, Bulgaristan üç kısma ayrılmış, Bosna-Hersek'in Osmanlı İmparatorluğuna bağlı kalmasına fakat Avusturya tarafından işgal edilmesine, ayrıca Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılmasına karar verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun zor durumundan yararlanmak isteyen İngilizler ise 1882'de Mısır'ı, Fransızlar 1881'de Tunus'u, Bulgarlar Doğu Rumeli'yi işgal etmiştir.¹²

II. Meşrutiyetin ilanından sonra 31 Mart Vakası yaşanmış, Abdülhamit tahttan indirilerek yerine kardeşi Mehmet Reşat geçirilmiştir. Bu dönemde içerde Ermeni İsyanları yaşanırken Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Girit, Yunanistan'a katılmıştır.

20.yüzyılın başına gelindiğinde birliğini yeni tamamlayan ülkelerden olan İtalya'ya sömürge alanı olarak kalan yerlerden biri Trablusgarp idi. İtalya imzaladığı

¹¹Armaoğlu, a.g.e., ss.165-171.

¹²Armaoğlu, a.g.e., ss.523-527.

Racconigi Anlaşmasıyla Trablusgarp üzerindeki çıkarlarını Rusya'ya da kabul ettirmiştir.¹³ Bu anlaşmanın, kendisini Üçlü İtilâf bloğuna yaklaştırmasından hoşnut olan İngiltere'nin de desteğini sağlayan İtalya, 29 Eylül 1911 tarihinde Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan etmiştir.¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu ve İtalya arasında imzalanan Uşi Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık bir yıl süren savaşın sonunda Trablusgarp ile Bingazi'yi İtalyanlara terk etmiş, Rodos ve 12 ada da fiilen kaybedilmiştir.¹⁵ Bu kaotik siyasi ortamda Balkan Savaşları ortaya çıkmıştır. Savaş doğu ve batı olmak üzere iki cephede yaşanmıştır. Doğu cephesinde Bulgarlarla, Batı cephesinde ise diğer müttefiklerle savaşılmıştır. Ayrıca denizde de Yunan donanmasıyla mücadele edilmiştir.¹⁶ Yaşanan savaş sonucunda Osmanlı Devleti Balkan topraklarını kaybetmiş, Rumeli'de yaşayan binlerce Müslüman'ın ise yaşadıkları yerlerde baskılara maruz kalmasına seyirci kalmıştır. Osmanlı uyruklu vatandaşlara Hristiyan egemenliğinde yaşamak veya ülkeden göç etmek için dört yıllık süre tanındı.¹⁷ Bu dönemde binlerce insan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Trablusgarp ve I. Balkan savaşı sonucunda Rumeli'de 7,5 milyon nüfusu olan beş büyük vilayetle Batı Trakya'daki sancaklar ve Afrika'da 1,5 milyon nüfusa sahip olan bir alanı Osmanlı devleti kaybetmiştir.¹⁸

Londra antlaşması ve Edirne'nin Bulgarlara bırakılması Türkler tarafından kabullenilememiş, Balkan müttefikleri arasında çıkan anlaşmazlıklar ve Bulgarların Makedonya üzerinde hak iddia etmesi, Sırp ve Romenlerin ise bunu kabul etmemesi

¹³ Armaoğlu, a.g.e., ss.630-634., Sander, a.g.e., s.268.

¹⁴ Stanford J. Shaw, Ezel Kurat Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.II, Çev. Mehmet Harmancı, E Yay., İstanbul, 1983, s.349, Armaoğlu, a.g.e., s.629, Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1964, s.2.

¹⁵ Shaw, a.g.e., s.349, Armaoğlu, a.g.e., s.643.

¹⁶ Armaoğlu, a.g.e., ss.662-674.

¹⁷ Shaw, a.g.e., s.358.

¹⁸ Belen, a.g.e., s.2.

üzerine Bulgarlar, Haziran 1913 tarihinde Sırlara karşı savaş ilan etmiştir. Romenler ve Yunanlıların Bulgarlara karşı savaşması ile savaş alanı genişlemiştir. Böylece ortaya çıkan II. Balkan Savaşları sırasında Enver Paşa'nın Harbiye nazırı Ferik İzzet Paşa'yı ikna etmesi ile Osmanlı ordusu Temmuz 1913 tarihinde Edirne'yi geri alabilmek için taarruza geçmiştir. Bulgarların müdafaa gücü yetersiz olduğundan büyük çatışmalara girilmesine gerek kalmadan Osmanlı Devleti Edirne'yi geri almıştır. Enver Paşa, "Edirne kurtarıcısı" olarak şöhretini artırmış, halk ve ordu üzerinde sevilen ve sayılan bir isim halini almıştır. Edirne'nin geri alınması Osmanlı Devletinin prestijini artırması açısından mühim bir vaka olmuştur.¹⁹

İttihat ve Terakki Partisi, 1913 senesinde Kamil Paşa hükümetini Babıali baskını ile düşürmüş ve yönetimi ele almıştır. Baskın sonunda Mahmut Şevket Paşa, sadaret makamı ve harbiye nazırlığına getirilmiş, İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden Talat Bey ise dahiliye nezaretine atanmıştır. Enver Paşa ise en popüler kişi olmasına rağmen herhangi bir nazırlık almamıştır.²⁰

Balkan harplerinde İngiltere'nin Yunanistan lehine hareket etmesi ve Türkler aleyhine faaliyetleri, İngilizlere karşı bir önyargının oluşmasına neden olmuş, gelişmekte olan Alman dostluğunun artmasına ve kuvvetlenmesine imkan vermiştir. Enver Paşa ve genç subaylar Almanların askeri ve ekonomik gücüne hayranlık duymaya ve Almanya'ya sempati beslemeye başlamışlardır. Alman ekonomik yatırımlarının Osmanlı devletindeki artışıyla siyasi ilişkiler paralellik göstermeye başlamıştır.²¹

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus İlişkileri*, T.T.K Yay., Ankara, 2011, s.184

²⁰ Kurat, a.g.e., s.185.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz, İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, ss.127-170.

II. Balkan savaşını sona erdiren anlaşma 10 Ağustos 1913 tarihinde imzalanan Bükreş Anlaşması idi. Bu anlaşma ile sınırlar yeniden çizilmiş ve Edirne, Osmanlı Devletine bırakılmıştır. Balkan Savaşlarının neticesinde her ulus kendi çıkarına göre büyük devletlerin yanında yer almıştır.²²

Osmanlı Devleti Trablusgarp ve Balkan savaşları sonucunda büyük toprak kaybına uğramış ve dönem konjonktürünün de etkisiyle diplomatik olarak da yalnız kaldığı için kendisine müttefik arayışına girmiştir.

1.3. I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı-Alman İttifakı

İngiltere, 19.yüzyılın sonuna kadar Osmanlı toprak bütünlüğünü, önemli sömürgesi olan Hindistan'a ve Güney Asya sömürgelerine giden yolların üzerinde bulunduğu için savunmuştur, ancak Almanya birliğini tamamlayıp sömürgecilik faaliyetlerine girişince Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yaklaşarak sömürge yolları üzerinde tehdit oluşturabileceği düşüncesiyle Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçmiştir.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Almanya ile olan ilişkilerini iyiden iyiye geliştirse de, Almanya'nın iki müttefiki olan Avusturya ve İtalya tarafından çıkarılmış olan Bosna - Hersek sorunu ve Trablusgarp Savaşına engel olmamasından dolayı Üçlü İtilaf Devletleri ile ittifak yapmak üzere bazı girişimlerde bulunmuştur; fakat Balkan Savaşı'nda diplomatik yönlerden Osmanlılar aleyhine çalışmış olan İngiltere ve Fransa böylesi bir ittifaka yanaşmamıştır. Bu iki devlet, yıkılmasını yakın gördükleri Osmanlı Devletinin yükünü savaşta taşımak ve Rusya'yı gücendirmek istememiştir. Bu reddin ardından İstanbul hükümeti Balkan devletleriyle anlaşma yapmak istediye de bundan da bir sonuç alamamıştır.

²² Sander,a.g.e.,s.280.

Yalnızlıktan kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti, Almanya'ya daha çok yaklaşmaya başlamıştır. Bu dönemde iktidarda bulunan İttihat ve Terakki hükümetinin etkili üyeleri, Enver, Cemal ve Talat Paşalar Almanya'nın yanında savaşa katılma taraftarıydılar.²³

Almanların Tannenberg Savaşında Rusları yenmesi bir Alman hayranı olan Enver Paşa'nın hayranlığını bir kat daha arttırmıştı zira Almanların tekrar galip gelmesi Rus yayılmacılığı sorununu sona erdirecekti. Enver Paşa'ya göre, Almanya savaşı galip bitirecek ve Rusların yayılışına engel olacaktı. Almanya'nın yanında savaşa girmek Osmanlı Devleti'nin yok oluşunu engelleyeceğinden vakit kaybetmeden Almanya'nın yanında savaşa girilmeliydi.²⁴ Almanya ise İtilaf Devletleri tarafından etrafında kurulmuş olan çemberin parçalanması, Kafkas cephesine yeni Rus kuvvetleri çekip kendisinin ve Avusturya'nın doğu cephesindeki yükünü hafifletmek, Süveyş su yolunu tıkayarak İngilizleri mağlup etmek, Hilafetin manevi gücünü kullanarak İngiliz, Fransız ve Rusların sömürgelerinde bulunan Müslüman halkı ayaklandırarak itilaf devletlerine zarar vermek için, Osmanlı Devleti'ni yanına çekmek istiyordu.²⁵

1913 yılında Türk ordusunu tekrar dizayn etmek için General Liman von Sanders başkanlığında 42 kişilik bir Alman eğitim heyeti gönderildi.²⁶ Bu gönderme töreninde II. Wilhelm, Alman bayrağının yakında İstanbul surlarında dalgalanacağını

²³Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti çerçevesinde Kafkasya Politikası(1914-1918)*, T.T.K. Yay., Ankara, 2006, s.49.

²⁴Michael A. Reynolds, *The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and The Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and The Geopolitics of World Order*, Princeton University, New Jersey, 2003, s.213., Kenan, Aksu, *İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa*, Çatı Yay., İstanbul, 2007, s.55.

²⁵Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım I, T.T.K. Yay., Ankara, 1991, s.269., Reynolds, a.g.e., s.213., Sander, a.g.e., s.283.

²⁶ Belen, a.g.e., s.34.

umduğunu söylemiştir.²⁷ Gönderilen “Alman Askeri Misyonu”nun başkanı General Liman von Sanders idi. Heyetinde ilk olarak çoğu yüzbaşı ve binbaşı olan 42 Alman subayı varken, bu sayı 70’e çıkmış, savaşın sonlarına doğru ise 800’e ulaşmıştır.²⁸

Almanya’nın Boğazlar üzerinde hak iddia eder hale gelmesi Rusya’yı çok kızdırmış ve II. Nikola, İngiliz büyükelçisine “*Almanya, İstanbul’da Rusları kilitleyecek bir pozisyon hedefliyor. Bu politikayı uygulamaya girişirse savaş tek alternatif olsa dahi Rusya bütün gücüyle buna direnecektir.*” demiştir.²⁹

Enver Paşa'ya göre Avrupa'nın en güçlü devleti ve en az korkulacak olanı Almanya idi. En önemlisi de diğer devletler Osmanlı devleti ile ittifaka yanaşmamıştı. Enver Paşa Osmanlı bitaraf olsun veya olmasın savaş neticesinde Osmanlı devletinin İtilaf devletlerince paylaşılacağını düşünüyor bu yüzden de Almanya ile savaşa girmenin devleti kurtaracağına ve eğer Almanya kazanırsa Osmanlı devletinin güçleneceğine inanıyordu.³⁰ Osmanlı-Alman yakınlaşmasının neticesinde, iki ülke arasında ittifak sağlamak amacıyla 27 Temmuz 1914 tarihinde başlayan görüşmeler sonucu 2 Ağustos 1914 tarihinde Sadrazam Sait Halim Paşa ile Almanya Büyükelçisi Baron von Wangenheim arasında İstanbul’da Osmanlı-Alman Antlaşması imzalanmıştır.³¹ Bu antlaşmaya göre Sırbistan’a savaş ilan eden Avusturya’ya Almanların yardımı Rusya ile bir savaşa neden olursa Osmanlı Devleti müttefiklerinin yanında müdahalede bulunacaktı. Osmanlı Devleti ayrıca Alman Liman von Sanders ve heyetinin ordularında etkin rol oynamasını kabulleniyor ve

²⁷ Henry Kissenger, *Diplomasi*, Çev. İbrahim H.Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 10.Baskı, İstanbul,2011,s.192.

²⁸Çolak,a.g.e.,s.30

²⁹ Kissenger, a.g.e.,s.192.

³⁰Mustafa Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınevi,İstanbul,2008.,s.16.

³¹ Reynolds,a.g.e.,s.187., A.B. Şirokorad, *Rusların gözünden 240 Yıl Kıran Kıran Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yay., İstanbul, 2009, s.453., Kurat a.g.e.,s. 227 ,Uçarol, a.g.e,s.558., Sander, a.g.e.,s.282.

bunun karşılığı olarak da Almanlar, Ruslar karşısında Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün korunmasına yardımcı olacaklarına dair söz veriyorlardı. Antlaşma gizliydi ama taraflar istedikleri zaman açıklayabileceklerdi.³²

Almanya'nın, Rusya ve İngiltere karşısında sömürgelerindeki Müslüman halkı kışkırtmak ve kullanmak yönündeki düşünceleri ittifak sonrası 5 Ağustos'ta Mareşal von Moltke'nin Dışişlerine gönderdiği bir yazısında şöyle açığa çıkmaktadır: *"...En önemlisi Hindistan, Mısır ve Kafkasya'daki ayaklanmalardır. Türkiye ile imzalamış olduğumuz antlaşma sayesinde Dışişleri bu düşünceleri gerçekleştirebilecek durumda olmalı ve İslam fanatikliğini teşvik etmelidir..."*³³

Almanların, Türklerin halifelik makamını kendi çıkarları çerçevesinde nasıl kullanmayı planladıkları görülmektedir. Burada dinin bir savaş aracı ve ideolojik enstrüman olarak Almanlar tarafından propaganize edileceği görülmektedir.

Bu anlaşmanın imzalanmasından bir gün önce ise Rus-Alman savaşı başlamıştır. Alman-Rus savaşı başlayınca müttefik Osmanlı Devletinin savaşa girmesi icap etmiş; ancak Babıali seferberlik kararını ittifak anlaşmasının imzalandığı gün almış ve Mebusan Meclisini dağıtmıştır. Osmanlı Devleti iki gün sonra da tarafsızlığını ilan etmiştir. Bu tarafsızlık kararı itilaf devletlerini en başta da Rusya'yı memnun etmiştir zira Rusya, müttefiklerinden boğazlar yoluyla yardım alabilecektir. İtilaf Devletleri, Osmanlı devletinin savaş boyunca fikrini değiştirmemesi için bazı öneriler sunmuştur. Osmanlı Devleti ise bu önerilere karşılık kapitülasyonların kaldırılmasını, Ege adalarının geri verilmesini ve Mısır

³² Shaw, a.g.e.,s.373

³³ Çolak, a.g.e.,s.32.

sorunun çözülmesini istemiştir. Başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri bunları kabul etmemiştir.³⁴

Almanya ise imzaladıkları ittifakın ikinci maddesine dayanarak Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı hemen savaşa girmesini istemiştir. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemesinden endişe duyan Mareşal von Moltke Alman şansölyesine 4 Ağustos'ta şöyle bir telgraf çekmiştir. “İngiltere belki bugün belki de yarın bize harp ilan edecektir. İngilizlerin tutumunun etkisiyle Babıali'nin son dakikada bizi bırakmasına meydan vermemek için Türkiye'nin mümkünse hemen bugün Rusya'ya harp ilan etmesinin büyük önem taşıdığı görülüyor.”³⁵ Almanlar, Türklerin bir an önce savaşa girmesini sağlamak için ittihatçıların dış politikada hayal ettikleri bir teklifi mektupla Sadrazam Sait Halim Paşa'ya sunmuşlardır. Buna göre Almanya, Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Türk ve Müslüman gruplarla iletişime geçmesine imkan verecek şekilde savaşın sonunda Osmanlı Devleti lehine düzeltme yapacağını ve kapitülasyonların kaldırılmasında yardımcı olacağını taahhüt etmekteydi. Lakin tüm bunlar savaşı kazanmaları ve düşmanlarına kendi istekleri doğrultusunda bir barış antlaşması imzalatmaları halinde mümkün olacaktı.³⁶

Almanların, Osmanlı Devletinden beklentilerini Liman von Sanders en net şekilde şöyle açıklamıştır: “Türkiye sadece boğazları savunmak ve birbirinden çok uzakta olan sınırlarını korumakla kalmayacak, Mısır'ı yeniden fethedecek, İran'ı tekrar bağımsızlığına kavuşturacak, Trans Kafkasya'da bağımsız devletlerin ortaya çıkmasını hazırlayacak, Hindistan ve Afganistan'daki ayaklanmaların gerçekleşmesini sağlayacak ve aynı zamanda da Avrupa'daki müttefiklerine aktif

³⁴Uçarol, a.g.e., s.559.

³⁵Çolak, a.g.e., s.51.

³⁶Çolak, a.g.e., s.52.

yardımda bulunacaktı.”³⁷ Buradan da anlaşılacağı gibi Osmanlı devletini geniş alanda, çok yönlü ve askeri becerilerin üst düzeyde tutulması gereken bir savaşın beklediği anlaşılmaktadır. Burada sorulması gereken soru ise Osmanlı’nın bu savaşa ne kadar hazırlıklı olduğu ve askeri güç, teknolojik unsurlardan hangilerine sahip olduğudur.

Osmanlı Devleti her ne kadar tarafsızlığını korumak istese dahi Almanya yapılan ittifakla birlikte Osmanlı Devleti’nin bir an evvel Ruslara karşı harekete geçmesini istemektedir.

1.4. I. Dünya Savaşı Öncesi Türk-Rus İlişkileri

I. Dünya Savaşı öncesi Rusya iç gelişmelerine bakıldığında Çarların yapmış oldukları reformlarla savaş arifesinde Rus toplumunun her kesimi vatandaşlık haklarına sahip olmuştur. Nüfusun %85’i kırsal kesimde yaşamakta ve ekonominin temelini oluşturan tarımla uğraşmaktaydı. Rus endüstrisi ise tekstil, metalürji ve gıda sektörleri üzerinde gelişmekteydi. Rus endüstrisinde yaşanan gelişim işçi sınıfının ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bu işçi sınıfının çoğu geçici olarak fabrikalarda çalışan köylülerdi. Zamanla köyde toprak sahibi olabilme hakkı elde edenler küçük toprak sahibi sınıfını oluştururken, sıradan köylüler fabrika işçileri haline gelerek köylerinden koparıldı ve böylece şehir proletaryası oluşumu başladı.³⁸

1905 devriminden sonra işçi sınıfı ezilmeye ve yönetime düşman olmaya başlamıştır. Söz konusu düşmanlık grevlerle açığa çıkmaktadır. 1905’te grevlere katılan işçi sayısı 1.843.000 iken bu sayı 1912 yılında 550.000, 1913 yılında ise 502.000’i bulmuştur. 1914 yılının ilk altı ayında ise grevlere katılan işçi sayısı bir

³⁷ Çolak, a.g.e.,s.24.

³⁸ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Selenge Yay., Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç.Mızrak, İstanbul,2009,s.305

milyonu geçmiştir, bu yıl savaşın çıkması ise yeni grevleri önlemiştir.³⁹ Sonrasında yaşanan gelişmeler ise işçi sınıfı, öğrenciler ve devrim isteyen kanaat önderleri sayesinde Rusya'yı iç işlerinde çalkantılı dönemlere sürükledi. Rusya'nın içerde yaşadığı çalkantılar dış politikasını şekillendirmekteydi. Almanya, Avusturya ve İtalya'nın; Rusya ise Fransa'nın yanında idi.⁴⁰

Almanya, Rusya'yı yanına çekmek istiyordu. Japon Savaşı sırasında, Japonlarla ittifak kuran İngiltere'nin karşısında dengeleyici bir güç arayan Rusya, Almanya ile 1904 yılında bir ticaret antlaşması imzaladı. Ne var ki, bu antlaşma Almanya'ya fayda sağlarken, Rusya için ise karsız bir antlaşma olmuştu. Kısacası, Rusların bu tutumu Almanya'yı güçlendirmeye yaramıyordu.⁴¹

Rusya'nın Fransa yanlısı tutumu ise tamamen ekonomik nedenlerdendi. Rusya'da yaşanan iç karışıklıklar dış borç alınmasını zorunlu kılıyordu ve bu yardımı yapabilecek tek ülke Fransa idi. Fransa ise bu yardım karşılığında Rusya'dan, Almanya ile yaşanan Fas meselesinde kendilerinden yana tutum sergilemelerini istiyordu. Nitekim Fas meselesinde İngiltere ve Rusya, Fransa'yı destekledi. Ardından Fransa, Rusya'ya yaptığı maddi yardımların kapsamını genişletti.⁴²

Rus-Fransız ilişkilerindeki yumuşama Rus-İngiliz ilişkilerinde de yumuşamayı getirmişti. Japon Savaşı ile Uzak Doğu'da umutlarını yitiren Rusya, Orta Doğu politikasında daha dikkatli olmaya başladı. 1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre İngiltere, Afganistan'ın hâkimi olurken; İran, Rusya ve İngiltere arasında bölünecek ve Tibet tarafsız bölge olacaktı.

³⁹ Bayur, a.g.e.,s.20.

⁴⁰ Vernadsky,a.g.e.,s.334.

⁴¹ Vernadsky, a.g.e., s. 334.

⁴² Vernadsky, a.g.e.,ss. 334-335.

Rusya'nın burada gösterdiği uzlaşmacı tutum ileriki antlaşmaların yolunu açmıştır.⁴³

Rusya için birçok krizin sonunda uzlaşma fırsatı zaten hep var olmuştur; ama Rusya için yenilgi taviz vermekten yeğ olmuştur.⁴⁴ Rusya pek çok konuda yarı Avrupalı yarı Asyalı tavrıyla Avrupa düzeninin üyesi olmasına ve kurallara katılmasına rağmen sabırsız ve hırçın davranarak hemen savaşa girme eğilimi göstermiştir.⁴⁵

Savaş öncesinde Rusya'nın dikkati daha ziyade Uzak Doğu'ya yönelmişti. Ruslar için Uzakdoğu'da dünyadaki diğer ülkelerin değil yalnızca kendilerinin müdahale etme hakkı vardı ve Rusya yayılmaya bir türlü son vermek istememekteydi.⁴⁶

1908'den itibaren merkezi güçler Balkanlarda agresif bir diplomasi izler hale gelmişti. Avusturya'dan Kont Aehrenthal ki kendisi Avusturya diplomasinde dönemin en önde gelen ismiydi, Rus dışişleri sekreteri İzvolski ile yaptığı ön müzakerelerde çok akıllı manevralarda bulunmuştu. Duruma hazırlıksız olan İngiltere ve Fransa dahil antant üyelerinin hiç biri savaş istemiyordu, üstelik buna hazırlıklı değillerdi fakat Avusturya'nın karşısına çıkmaları durumunda büyük bir savaşın çıkacağını da biliyorlardı. Bu farkındalık da iki grup arasında silahlanma yarışını hızlandırmıştı. Almanya'nın Fas üzerinde hak talep etmesi; fakat sonrasında Fas'ın Fransız himayesinde olduğunu kabullenmeye zorlanması Avrupa'da tansiyonu iyice arttırdı. Bu gergin durum en çok kendisini Balkanlarda hissettirmektedir.⁴⁷

Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun Bosna-Hersek'i ilhakı Rusya'nın çıkar politikasına büyük darbe indirmişti. Rus Hariciye Bakanı İzvolski, Bosna-Hersek'in ilhakı üzerine Sırbistan ve Bulgaristan'ı gizlice örgütleyerek Avusturya-Macaristan'a karşı ittifak oluşturmaları için onları teşvik etmeye başlamıştı. Ancak

⁴³ Vernadsky, a.g.e., s.335

⁴⁴ Kissenger, a.g.e., s.166.

⁴⁵ Kissenger, a.g.e., s.167.

⁴⁶ Kissenger, a.g.e., s.168.

⁴⁷ Vernadsky, a.g.e., s. 337.

Makedonya'nın Sırp'ların kontrolü altına girmesi ve Bulgaristan'ın burada hak iddia etmesi ittifak etmeleri önünde engel oluşturmıştır. 1910 yılında Hariciye bakanlığı görevinde bulunan Sazanov, uzun gayretlerden sonra bu iki devlet arasında olumlu ilişkilerin ortaya çıkmasını sağlayabilmiştir. Mart 1912 tarihinde Bulgaristan ile Sırbistan arasında bir ittifak sağlanmıştır.⁴⁸ Daha sonra bu İttifak'a Karadağ ve Yunanistan da katılmış ve İttifak, Balkan Blok'u şeklini almıştır. Bu blok'un amacı Avusturya'nın Balkanlarda etkinlik kazanmasını engellemektir, fakat gelişen koşullar nedeniyle bu hareket Osmanlı hâkimiyetindeki alanı ele geçirmek ve paylaşma amacına dönüşmüştür.⁴⁹

Sazanov'un Balkan Blok'unu oluştururken savaşın hemen çıkmasını arzu etmediği ve Avrupa'da çıkabilecek genel savaşta bu Balkan ülkelerini hazırlıklı bir halde Rusya'nın yanında görmek istediği, öncesinde bu ülkelerde bir kargaşanın yaşanmasını ve durumlarının değişmesini istemediği görülüyordu.⁵⁰ Avusturya-Macaristan ile çıkabilecek bir savaşta Rusya doğrudan Balkan Blok'unu kendi stratejileri doğrultusunda kullanacak ve avantaj sağlayacaktı. Aslında burada Rusya, hem askeri hem de coğrafi üstünlük elde etme amacı güdüyor, olası genel savaşta Balkanları düşman devletler karşısında bir siper olarak kullanmayı planlıyor ve saha avantajını kendi lehine çevirmeye çalışıyordu, bu amaç çerçevesinde diplomasiyi bir enstrüman olarak kullanmaya çalışsa da bu politikaları istenildiği gibi netice vermemekteydi. Zira bağımsızlığını yeni kazanmaya başlayan Balkan milletleri kendi amaçları doğrultusunda hareket etmeye başlamışlardı. Bu durum da kendisini onların hamisi olarak gören Rusya'nın çıkarlarına ters düşüyordu.⁵¹

⁴⁸Kurat, a.g.e.,s. 171.

⁴⁹Kurat,a.g.e.,s.171.

⁵⁰ Uçarol, a.g.e.,s.503.

⁵¹ Kurat,a.g.e.,s.172.

Balkan Blok'u üyelerinden Karadağ, Ekim 1912 tarihinde Osmanlı Devletine karşı savaş ilan etmiş; 17-18 Ekim tarihlerinde ise Bulgaristan ve Sırbistan daha sonra da Yunanistan, Osmanlı Devletine karşı savaş açmıştır.⁵² Osmanlı Devleti ise bu dönem de ordu içerisindeki siyasi çekişmeler ve savaşa gereken önemin verilmeyişi gibi nedenlerden ötürü savaşa hazırlıksız yakalanmıştır. Bulgarların boğazlara doğru ilerleyişi Rusya'da endişe yaratırken Avusturya ve Almanya tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Rusya'nın iznini almadan Bulgarların boğazlara doğru ilerleyişi, Rusya'nın tarihi hedeflerini riske atmakta ve bu durum Rusları telaşlandırmaktaydı.⁵³

20 Ekim 1912 tarihinde Rus bahriye bakanı İ.K. Grigoroviç, Karadeniz donanmasına telgraf çekerek İstanbul'da çıkabilecek karışıklıklar karşısında Rus harp gemilerinin harekâta hazır bulunmalarını istemiştir. 24 Ekim 1912 tarihli Bulgar zaferinin ardından Bahriye bakanı, Çar II. Nikola'ya telgraf ile müracaat etmiş ve Karadeniz donanmasının gerekirse İstanbul'a gönderilmesi hususunda Çar'dan izin istemiş, bu harekâtın Rus Hariciye Bakanlığı'nın nezdinde yapıldığını bildirmiştir. Bulgar ordusunun İstanbul'a girme ihtimaline karşı belli oranda Rus donanmasının İstanbul ve boğazlarda bulundurulması gerektiği ve boğazlarla alakalı karar alınacağı zaman bu donanma sayesinde baskı oluşturulup Rusya'nın lehine kararlar alınmasında donanmanın etkili olacağını düşünmüşlerdir. Rusların amacı, çıkarları çerçevesinde bir güç oluşturmak ve çıkabilecek bir ihtilalde İstanbul'a kolayca asker sevk ederek diğer devletlerden erken davranarak yapılacak olan müzakerelerde etkin rol almaktır.⁵⁴

⁵² Uçarol, a.g.e.,s.505, Sander, a.g.e.,s.270.

⁵³ Kurat,a.g.e., s.173, , Sander,a.g.e.,s.271.

⁵⁴ Kurat, a.g.e., s.175.

Bulgarların, Çatalca'yı geçememeleri Rusların bu durum için geliştirdikleri planlarını ertelemelerine neden olmuştur. Yine, İngiltere'nin boğazlar konusundaki tutumu ve Rus donanmasının yetersizliği de bu planların ertelenmesine neden olmuştur. Oysa Karadeniz 2. Hareket dairesi başkanı Nemits, tarafından Kasım 1912 tarihinde hazırlanan bir raporda Boğazların ele geçirilmesinin stratejik değil ekonomik bir zorunluluk olduğunu belirtmiş, İtalyan ve Balkan savaşlarının sık sık boğazların kapatılmasına neden olması Rusya gibi endüstrileşmiş bir ülkeyi ekonomik olarak olumsuz etkilediği ve bundan dolayı boğazların işgal edilerek ele geçirilmesi ile bu sorunun kesin olarak çözüleceğini belirtmiştir.⁵⁵

1913 yılında Edirne'nin Bulgarlar tarafından ele geçirilmesi Rusya'nın boğazlar üzerindeki endişelerini tekrar su yüzüne çıkarmıştır. Sazanov, Mart 1913 tarihinde İstanbul elçisi Giers'e gönderdiği bir telgrafta İstanbul'da karışıklık çıkması halinde kendisine tanınmış olan yetkiye dayanarak Karadeniz donanmasını kullanabileceğini bildirmiştir. Ancak Osmanlı ve Balkan müttefikleri arasında müzakereler tekrar başlamış ve Londra'da barış antlaşması imzalanmıştır.⁵⁶ Antlaşmaya göre Enez-Midye hattının batısındaki yerler Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmakta ve Edirne Bulgarlara bırakılmaktaydı. Enez-Midye hattının Bulgarlara bırakılması fikri Rusya tarafından ortaya atılmış, böylece Bulgarlar İstanbul'dan uzak tutulmuştur. Rusya kendi politikaları çerçevesinde boğazlar konusunda Bulgar tehdidini önlemiştir. Edirne'nin Bulgarlara verilmesi ile Türkler, Avrupa'dan çıkarılmış ve bu durum Türkler üzerinde psikolojik hasarlara da sebep olmuştur.⁵⁷

Sazanov'a göre, siyasi gelişmelere bağlı olarak İstanbul'daki Rus elçisinin görevi Bulgar tehdidine karşı en iyi korunma yönteminin Rusya'nın desteği

⁵⁵Kurat, a.g.e., s.176.

⁵⁶Kurat,a.g.e., s.180,Uçarol, a.g.e.,s.515.

⁵⁷ Kurat, a.g.e., s.181,Uçarol, a.g.e.,s.519.

olabileceğini Osmanlı devletini inandırmaktı. Bulgarlar açısından ise Rusya'nın kendi politik çıkarları doğrultusunda hareket etmesi Bulgarların Rusya'ya olan itimat ve güveninin zedelenmesine neden oldu. II. Balkan Savaşları neticesinde Türkler Bulgarların müdafaa gücünün yetersizliğinden de faydalanarak Edirne'yi geri almıştır.

1914 yılı Mart ortasına gelindiğinde İstanbul'da bir Türk-Rus dostluk Komitesi kurulmuştur.⁵⁸ Komitenin başında ayan azası ve eski maliye nazırı Naili Bey bulunduğundan derneğin daha çok ekonomik işlerle ilgileneceği anlaşıyordu. Komitenin Türk üyeleri: Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahid, Salah Cimcoz, İsmet, Mahmud Esad, Ahmet Nesimi, Ahmet Cevdet, Namık, Hüseyin Tosun, Fuat Hulusi, Ahmet Muhtar Bey, Hüseyin Hilmi Paşa idi. Ahmet Muhtar Bey derneğin kâtibiydi. Komitenin Rus tarafındaki isimler ise, Elçilik müsteşarı Gulkieviç, Rus başkonsolosu Şebunin, elçilik kâtiplerinden von Vizin, Bulatov, Rus denizcilik şirketleri baş mümessili Çernogoroviç, İstanbul Rus bankası müdürü Peçenev, İstanbul Rus arkeoloji Enstitüsü müdürü Paçenko, "Russkoye Slovo" gazetesi muhabiri Maşkov, Petersburg'daki Rus telgraf ajansı yazarı Yançevskiy idi.⁵⁹ Esasen, Osmanlı Devleti'nin bu dünya savaşına katılmaması için ordunun zayıf ve eksik oluşu, balkan harplerinin olumsuz etkilerinin giderilememiş oluşu coğrafi konum nedeniyle itilaf devletleriyle deniz ve karadan komşu olunması gibi pek çok sebebi de vardı.⁶⁰ İtilaf devletlerine mensup yazarların iddiaları da genelde savaşta Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmasının mümkün olduğu yönündeydi.⁶¹

⁵⁸Kurat,a.g.e., s.216.

⁵⁹ Kurat, a.g.e., s.216.

⁶⁰ Abdullah Gündoğdu, *Yusuf Akçura'ya Göre Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı*, IQ Kültür Sanat Yay., Ankara,2010,s.152.

⁶¹ Gündoğdu, a.g.e.,s.167.

Tanin gazetesinin 18 Mart 1914 tarihli nüshasında da komite methedilmiş ve bu komite ile iki ülke arasında dostluk bağlarının kurulacağından bahsedilmiştir. Kırım'da bulunan Livadia sarayı Rus çarlarının dinlenme yeri idi ve Çarlar buraya geldiğinde onları selamlamak için Osmanlı Devleti buraya bir heyet gönderirdi. Bu dönemde de aynı nezaketi göstermek amacıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti de Dahiliye nazırı Talat Bey başkanlığında bir heyeti Çar II. Nikola'yı ziyaret etmek üzere buraya göndermeye karar verdi lakin o sıralarda burada Rus baş nazırı Goremikin ve Hariciye nazırı Sazanov'un da bulunmaları bu ziyaretin salt nezaket ziyareti olmayacağını gösteriyordu. Heyet İstanbul'dan ayrılmadan önce Sadrazam Said Halim Paşa, Alman elçisi von Wangenheim'e ziyaretin herhangi siyasi amacı olmadığını söylemiş ve onun şüphelenmesinin önüne geçmeye çalışmışlardır.⁶²

Bu ziyaret hakkında İstanbul'da pek çok yazı çıkmıştır. Tanin gazetesindeki 12 Mayıs 1914 tarihli yazısında Hüseyin Cahid Bey bir makale yazmış ve uzun bir sınıra sahip olunan Rusya ile iyi münasebetler içinde olunmasının faydalı olacağından söz etmiştir. Ahmed Ağaoğlu ise Tercüman-ı Hakikat gazetesinde 14 Mayıs 1914 yılında yazdığı "Türkiye ve Rusya" başlıklı yazısında iki ülke arasındaki ilişkilerin bir tahlilini yapmış ve Balkan savaşları sonrası Rusya'nın artık Balkanlarda müdahalesi gibi bir sorunun kalmadığını ve ilişkilerin normalleşebileceğini hatta dostluk içinde sürdürülebileceğini belirtmiştir. Her iki isim de Türk ve Rus yakınlığı kurulması yolunda başarı sağlanacağını ifade etse de Rus siyaseti ve Türk toprakları üzerindeki düşünceleri buna uygun değildi. Ziyaret esnasında Talat Bey geliş amaçlarının nezaket göstergesi olmasının yanı sıra siyasi

⁶² Kurat,a.g.e., s.218.

amaçlar da göttüğünü belirtmiş ve bu ziyaretin iki ülke arasında barış ve dostluğunda bir ifadesi olarak görülmesini istediklerini söylemiştir.

Çar ise buna karşılık Türklerin Almanya'ya tabi bir duruma düşmesini istemediklerini Türklerin kendi kendine sahip olmasını istediklerini belirtmiştir. Talat Paşa ise Almanlardan yalnızca teknik anlamda yardım alındığını ve siyasi imtiyazların söz konusu olmadığını belirtmiştir. Çar ayrıca Ermenilerin durumuna da değinmiş ve Türk hükümetinin Ermenilerin durumu ile yakından ilgilenmesi hususunda da temennilerde bulunmuştur.⁶³ Ayrıca ziyaret esnasında orada bulunan Sazanov'un , Talat Paşa tarafından belirtilen yakınlaşma temennisinin müttefikleri İngiltere ve Fransa tarafınca uygun görülmedikçe oluşamayacağını ifade etmiştir.

Livadia'dan İstanbul'a dönen Giers, Alman elçisi von Wangenheim'e siyasi anlamda görüşmeler olmadığını bildirmiştir. Almanlarda Türk-Rus ilişkileri açısından herhangi değişikliğin söz konusu olacağını düşünmüyorlardı.⁶⁴

Rusya'da Bolşevik devrim sonrası Umur-ı Hariciye Komiserliği tarafından yayınlanan gizli vesikalar "Sovyetler Umur-ı Hariciye Komiserliğinin sabık Hariciye Nezaretinin Arşivinden Çıkan Mahrem Vesikalar Mecmuası" unvanıyla yayınlanmış ve bu mecmuaların 7.nüshasında bulunan 68 ve 69 numaralı vesikaları Yusuf Akçura tarafından tercüme edilmiştir. 69 numaralı vesikada Hariciye Nezareti Özel Kalem Müdür Yardımcısı Kalmerher Bazili, boğazlar hakkında hazırladığı muhtırasında yakın gelecekte parçalanması olası Türkiye'nin boğazlar meselesine yönelik tutumlarının belirlenmesi gerektiğini, bu amaçla Karadeniz mıntıkasındaki harp ve özellikle de deniz kuvvetlerinin arttırılmasını, Karadeniz'de donanma bulundurulması gerektiğini ifade etmiştir. Öte yandan kendi menfaatlerine uygun olanın boğazların

⁶³Kurat, a.g.e., s.221.

⁶⁴Kurat, a.g.e., s.223.

açık tutulması olduğunu belirten Bazili, tarihi hedeflerinin boğazlar üzerinde hakimiyet kurmak olduğunu ve ancak İstanbul ve Çanakkale boğazlarına sahip olduğu takdirde Akdeniz’e çıkılabileceğini yazmıştır. Boğazlara hakim olmak için ise hem uluslararası ilişkiler alanında çalışmalar yapılması hem de deniz kuvvetlerinin kara kuvvetlerince desteklenmesi ve tüm bunlar içinde iktisadi hesaplarında doğru yapılması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁵ Aynı nüsha içinde bulunan ve yine Yusuf Akçura tarafından tercüme edilen 70 numaralı vesika ise 8 Şubat 1914 tarihli “Encümen-i Mahsus’un Zabtnamesi” dir. Encümene başkanlık eden, Hariciye Nazırı, Hofmeister⁶⁶ Sazanov’dur. Encümene katılanlar ise Bahriye Nazırı, İmparator Yaveri, Birinci Ferik⁶⁷ General Grigoroviç, Erkan-ı Harbiye Reisi, Süvari Birinci Feriki General Jilinski, İstanbul sefiri Hofmeister Girs, Hariciye Nazırı Muavini Hofmeister Niratof, Erkan-ı Harbiye ikinci reisi Ferik General Danilof, Erkan-ı Harbiye İkinci Reis muavini Leva General Averyanof, Erkan-ı Harbiye-i Bahriye muvakkat Reis vekili Kalyon Kapudanı Ninokof, Hariciye Nezareti yakın şark şubesi müdürü Kammerher⁶⁸ Prens Trobtskoy, Erkan-ı Harbiye-i Bahriye İkinci Harekat şubesi müdürü firkateyn kaptanı Nemits ve Encümende hazır bulunarak zabtı tutanlar Hariciye Nezareti yakın şark şubesi müdür muavini Kammerher Botsof, Hariciye Nezareti Özel kalem Müdür muavini Kammerher Bazili’dur.

Sazanof, alınacak tedbirler konusunda beş önemli noktaya değinmiş ve müzakere yapılmıştır. Müzakere sonucunda Karadeniz donanmamızın mümkün olduğu kadar kısa bir zaman zarfında en yeni ve en kuvvetli dretnotlardan oluşan ikinci bir filo ile takviye edilmesi ve Tiflis’ten Kars ve Sarıkamış üzerinden

⁶⁵ Gündoğdu, a.g.e.,ss.170-175.

⁶⁶ Hofmeister: Oturum başkanı, rehberi.

⁶⁷ Birinci Ferik: Orgeneral

⁶⁸ Kammerher: Saray mensup,saray efendisi

Karaurgana kadar çifte hatlı bir demiryolunun inşaatı ve Kafkas dağlarını aşan demiryolunun inşaatının ikmali, Mihaylu'da istasyondan başlayan ve Borjum'dan geçerek Kars'a vasil olan (Oltu şubesiyle beraber) bir hattın yapılması: Batum-Kars hattının da hususi şirketler sermayesiyle inşa ettirilmesi şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. Bu vesikayı Sazanov, Grigorovic, Jilniski imzalamıştır.⁶⁹

Akçura, bu vesikaların tahlilinden savaşı oluşturma ve başlayacağı tarihi tayin etme gücünde bulunan Çar hükümetinin yakın gelecekte müttefikleriyle savaşı başlatmaya karar vermiş olduğu sonucuna varmıştır. Bu genel savaşta Rusya'nın beklentisi, Boğazların ve İstanbul'un zapt ve istilasını teminle alakalı her türlü tedbiri müzakere ile kararlaştırmak üzere 70. vesikada söz edilen encümen toplanmıştır.⁷⁰

Çarlık Rusya'sında,1914 yılında genel grevlerin önlenemez artışı savaşın çıkmasıyla bir süre durmuştur. Halk ve yüksek tabaka Çarın etrafında toplanmaya başlamıştır. Sosyalistlerin büyük çoğunluğu, Alman militarizmini Çarlık rejiminden daha tehlikeli bulduğundan ve ihtilalin vatani Fransa'yı ezdirmemek için savaşın başında Çarlık yönetimini desteklemiştir.⁷¹Dönemin en sol ve ihtilalci grubu olan Bolşeviklerin lideri Lenin ise savaşın çıkmasını istemekteydi zira kaybedilen bir savaş içeride ayaklanmaları çıkarabilir ve bu da yönetimin devrilmesini böylece sosyalizmin kurulmasını sağlayabilirdi.⁷²

Osmanlı Devleti'ni, Rusların, Doğu Anadolu, Boğazlar ve İstanbul üzerinde kurduğu tehdit, Almanlarla ittifak yapmaya zorlamıştır. Bu tehditkâr durum göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi, Devletin bir savaş arzusu

⁶⁹ Gündoğdu, a.g.e.,ss. 175-192.

⁷⁰ Gündoğdu, a.g.e.,s. 194.

⁷¹ Bayur, a.g.e.,s.22.

⁷² Bayur,a.g.e.,ss.28-29

içinde olması ya da geniş emellerini gerçekleştirme hevesinden ziyade varlığını, istiklalini koruma telaşından kısacası kendini savunma hakkından ileri gelmiştir.

1.5. Ermenilerin Durumu

1877- 1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası yapılan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan, Batum Rusların eline geçmiştir. Bu dönemle birlikte Rusların kışkırtma ve vaatlerine kapılan Ermeniler, Türklere ihanete başlamışlardır. Sivil halka zulme başlayan Ermeniler, savaş sonrası Müslüman halkın tepkisinden korkarak güvenliklerini sağlamak için Ayastefanos Antlaşmasının 16. ve Berlin Antlaşmasının 61. Maddesine kendileriyle ilgili koruyucu maddeler koydurmuşlardır. Bu maddeler ile kendilerini güvende hissederek taşkınlıklarını giderek arttırdılar. Öte yandan da yaşadıkları yerleri Ermeni komitelerinin silah ve cephane yığınağı haline getirmeye başladılar.⁷³

Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'da başlayan 42 yıllık Rus himayesinde geçen sürede Müslümanlar, Ermeniler lehine göçe zorlanmış, bu göç ancak Osmanlı Devletinin gönderdiği konsolos ve din adamlarının telkinleriyle durdurulmuştur.⁷⁴

I. Dünya Savaşı yaklaşmaya başlayınca Ermeniler Rusya'nın yanında yer alarak, Rusların vaatleri doğrultusunda Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kuracaklarına inanıyorlardı. Ermeni komiteleri bu uğurda tüm Ermenileri silahlandırmaya çalışıyorlardı. Silahlar Rusya'dan getiriliyor ve sınır bölgelerinden

⁷³ Muammer Demirel, *Sarıkamyş'ta Ermeni Olayları*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.31, Erzurum,2006,s. 106.

⁷⁴ Demirel,a.g.m.,s.108.

sokuluyordu.⁷⁵ Dünyanın dört bir yanından gelen Ermeni gençlerde Rus ordusuna gönüllü asker yazılmışlardı. Savaş başlayınca da Rus ordusu safında savaştılar. Rus ordusunun doğu cephesinde Osmanlı Devleti ile savaşılan 6 Ermeni alayı vardı, bunların mevcutları 4000 civarındaydı.⁷⁶ Ermeni gönüllü alayları Rus ordusuna savaşta çok önemli katkılarda bulunmuşlardı.

Şimdi Türk-Ermeni ilişkilerinin en başına dönerek Ermenileri daha yakından tanımaya çalışalım ve Ermeniler, Osmanlı içerisinde nasıl yaşadılar?, İlk ayrılıkları ve çatışma noktaları nelerdi? gibi sorulara cevap vermeye çalışalım.

İlk Türk-Ermeni ilişkileri XI. yüzyılda başlamıştır. En kayda değer ilişkiler ise 1015-1020 yıllarında Selçuklu hükümdarı Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı bir keşif seferi sırasında başlamıştır.⁷⁷ Bu dönemde Ermeniler Bizans İmparatorluğuna tabi olarak yaşamakta idiler. 1071 Malazgirt zaferi sonrası yaşanan Türk göçü ile zaten seyrek bir nüfusa sahip olan Anadolu Türkleşmeye ve İslamlaşmaya başlamıştır. Ermeniler ise Kilikya adı verilen Çukurova bölgesine yerleşerek Bizans'a bağlı bir prenslik kurmuşlardır. Türkler daha ziyade Orta ve Batı Anadolu'da yayıldığından Ermeniler Güneydoğu Anadolu'da yayılma imkânı bulmuştur. Çukurova Ermeni prensliği Anadolu Selçuklu Devletine bağlanmış lakin 1243 Köseadağ savaşında Selçukluların mağlup olmasıyla Moğolların tarafını tutmuşlardır. Çukurova'da Memluk nüfuzun artmasıyla birlikte Ermeni prensliği 1375 yılında Mısır Memluk Türk yönetimi tarafından ortadan kaldırıldı.⁷⁸

⁷⁵ Demirel, a.g.m., s.108.

⁷⁶ Demirel, a.g.m., s.108.

⁷⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yay., İstanbul, 2004, s.13.

⁷⁸ Halaçoğlu, a.g.e., s.14.

V. yüzyılda Eçmiyazin’de kurulan Gregoryen Kilisesi mezhebine bağlı olan Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak teşkiline, Osmanlı Devleti’nde Bursa’nın başkent oluşunun ardından izin verilmiştir, böylece ilk Osmanlı-Ermeni ilişkileri başlamıştır. Kütahya’da bulunan ruhani merkezleri ise Bursa’ya nakledilmiştir. Asırlardır yönetimi altında bulundukları devletler tarafından ezilen Ermeniler ilk kez din ve vicdan özgürlüklerine Fatih Sultan Mehmet’in idaresi altında kavuşmuşlardır. Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Bursa’da bulunan Ermeni piskoposu Ovakim ile Anadolu’dan bir miktar Ermeni’yi yeni başkent İstanbul’a getirmiştir. Anadolu’nun birçok şehrinde yaşayan Ermeniler İstanbul’a getirilmiş, Anadolu’da kalanlar ise kale bekçiliği ile görevlendirilmişlerdir.⁷⁹

Türk matbaasının kurulmasından 160 yıl önce Venedik’te matbaacılık eğitimi görmüş Sivaslı Apkar adında bir papazın 1567’de İstanbul’da bir Ermeni matbaası açmasına izin verilmiştir. 1908 yılında Ermeni matbaası sayısı 38’e ulaşırken, 1910 yılında İstanbul’da Ermenice beş gazete ve yedi dergi çıkarılmaktaydı. Osmanlı Devleti’nin kendilerine karşı olan hoşgörülü tutumuna karşılık veren Ermeniler “millet-i sadıka” adıyla anılmaya başlamışlardır. Osmanlı devleti 1831’de Ermeni Katolik kilisesini ve 1859’da Ermeni Protestan kilisesini de tanıdı. Üstelik Ermenilerin kendi din adamlarını kendilerinin tayin etmesine de izin verildi. Bu dini hoşgörünün yanı sıra Ermeniler dilleri konusunda da özgür bırakılmış ve kendi dillerini tam bir serbestlik içinde konuşmayı sürdürmüşlerdir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla Ermeniler Osmanlı idaresi içerisindeki bazı idari düzenlemelere de tabi tutuldular ve bu kapsamda 1863 yılında Ermeni Millet Meclisi kuruldu.

⁷⁹Halaçoğlu, a.g.e.,s.16.

Tüm bu düzenlemelerle huzur ve refah içinde yaşayan Ermenilerin ayrılma yönündeki hareketleri 18.yüzyılda başlamıştır. Mehitar adındaki Sivaslı bir Ermeni rahibi Venedik civarındaki küçük bir adanın Katolik manastırında Mehitarist tarikatını kurmuştur. Bu tarikata mensup rahipler Ermeni milletinin tarih ve dilini incelemek suretiyle Ermeni milletini yazdıkları eserlerle geliştirmeye çalışmışlardır. Yazdıkları bu çok sayıda eser Osmanlı Devletine serbestçe girmiş ve Ermenilerce okunmaya başlanmıştır. Tarih ve dil yoluyla yapılan bu milli propagandaya kendi siyasi çıkarları doğrultusunda hareket eden Rusya da yaptığı propagandalarla destek olmuştur. Rusya, kendisini batıda Balkanların hamisi sayarak Panslavist politikalarıyla onları kışkırtmaya çalışırken Asya'da ki başlıca Hristiyan kavmi olan Ermenileri Müslümanlar, Türkler aleyhine teşvik etmiştir. Bu teşviklerden cesaret alan bir Ermeni piskoposu, Osep Argoryan bir Ararat krallığı projesi hazırlayarak Petersburg'a sunmuştur, proje Çariçe II. Katerina hükümetince kabul edilmiştir. Ne var ki, Rus orduları güneye inemediklerinden bu proje hayali gerçekleşmemiştir.⁸⁰

Burada asıl önemli olan Akçura'nın da belirttiği gibi Ermeniler arasında o zamanlarda dahi bağımsızlık fikrini taşıyan kişilerin oluşu ve bu kişilerin, Rusya'nın kışkırtıcı faaliyetlerine uygun girişimlerde bulunmuş olmasıdır. Zaten Ruslar ve Türkler arasındaki münasebetlerin en önemli noktalarından birini oluşturan Ermeni meselesinin başlangıcı da tam bu nedenden yani Rusların Ermenileri çıkarları doğrultusunda bir alet olarak kullanmasından kaynaklanır.

1804 yılında Erivan ve Eçmiyazin çevreleri Rusların eline geçtikten sonra, Ruslar Ermenilerin Osmanlı'dan farklı bir dine mensup oluşlarından yararlanabileceklerini düşündüler. Etraflarını saran Azeri, Türk ve Müslüman-

⁸⁰ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri*, T.T.K. Yay., Ankara, 2010, s. 21.

Gürcüler(Acarlar) arasında sıkışan Ermeniler, Rusya himayesine girmeyi seçtiler ve kendi çıkarları doğrultusunda onların hoşuna gidecek faaliyetlerde bulundular. Osmanlı Devletinde yaşanan huzursuzlukla başlayan bağımsızlık hareketleri tüm azınlıklar gibi Ermenileri de etkilemişti. Sırp ve Yunanlılar gibi belli bir sahaya sahip olmayan Ermenilerin belli bir bölgede bağımsızlıklarını oluşturabilecek durumları yoktu. Fakat Türk hâkimiyetinin azalması suretiyle bir takım haklar kazanabilirlerdi. Bu düşünceyle ve büyük devletlerin kendileri lehine yaptıkları çalışmalardan cesaret alarak çeşitli dernekler kurmaya başladılar. Bu hayır dernekleri zamanla bağımsız Ermenistan kurma planlarının yapıldığı mekânlar halini aldı. 1878 yılında Van'da kurulan Kara Haç cemiyeti, 1881 yılında Erzurum'da kurulan Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats), 1885 yılı sonlarında Van'da kurulan İhtilalci Armenakan Partisi bunlardan bir kaçıydı. 1887 yılında Cenevre'de Marksist Ermenilerce kurulan Hınçak partisi ise 1890'da İhtilalci Hınçak partisi adını almıştır. 1890 yılında Tiflis'te kurulan kısa adı Taşnak olan Ermeni ihtilal federasyonu Taşnak-Sütyun partisinin 1892 yılında açıklanan programına göre Partinin esas ilkeleri hedefe isyanla ulaşmak, halkı silahlandırmak, hainlere karşı hareketler düzenlemek şeklindeydi. Ermeni cemiyetleri Rusya, İran, Avrupa ve ABD'nin çeşitli şehirlerinde şubeler açmak suretiyle, Osmanlı Devletinde ise gizli olarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Armenakan partisi İstanbul, Trabzon, Muş ve Bitlis'te; Hınçak partisi ise İstanbul ve Karadeniz ağırlıklı teşkilatlanmıştı.⁸¹

1878 Berlin antlaşması sonrası İngiltere antlaşmanın 61.maddesinin uygulanması için Babıali'ye bir nota vermiştir. Rusya ve İngiltere'nin reform taleplerinin altında ne gibi düşünceler saklandığını bilen Sultan II. Abdülhamit

⁸¹ Halaçoğlu, a.g.e.,ss. 31-32.

elinden geldiğince bunları geciktirmeye çalışmış bunda da kısmen başarılı olmuştu. Yalnız Rusya değil Avrupa hatta Amerika'dan gelen kışkırtmaların tesiri ile Ermeniler arasında yaşanan Türkiye aleyhi komplolara en yüksek makamlara getirilmiş Ermeniler dahi katılır hale gelmişti.

1895-1896 yılında İstanbul'da ve Anadolu'da Ermenilerin başlattıkları kışkırtmaları II. Abdülhamit kanlı şekilde bastırınca Avrupa ve Rusya'da "Ermeni kırtalı" şeklinde sesler yükselmiş ve Ermeni reformlarının derhal yapılması için Babıali'ye baskılar yapılmıştır. Bu hususta bazı vaatlerde bulunan Sultan, 20 Ekim 1895 tarihinde çıkardığı irade ile reformun esaslarını tespit etmiştir. Lakin yeniden kışkırtmalar ve karışıklıklar yaşanması yüzünden bu reformlar yapılamamıştır.⁸²

1905 yılında İngiltere ve Rusya kendi iç meseleleriyle uğraştıklarından Türkiye üzerinde baskı kuramamıştır ama bu arada Ermeniler arasında ihtilalci ve sosyalist hareketler hat safhaya ulaşmıştır. Bunda Amerikan misyonierlerin faaliyetleri de Ermenilerin düşmanlıklarının artmasında rol oynamıştır. Ermeniler en büyük yardımı Rus Çarından beklemekteydi.

Balkan harpleri dolayısıyla ilgili devletler Ermeni meselesiyle fazla ilgilenememiş fakat 1913 yılında Rusya Ermeni meselesini tekrar öne sürmüş ve Berlin konferansındaki diğer milletlerinde katılımıyla Rusya'nın tutumunu desteklemiştir. Reformların baş takipçisi rolünü de İttihat ve Terakki tarafından azledilen eski Ermeni Patriği Ormanyan üstlenmiştir. 26 Mayıs 1913 tarihinde Rus büyükelçisi M.Giers Rus hükümetinin bu "Ermeni reform"una verdiği önemi anlatan bir muhtırayı Babıâli'ye sunmuştur. Sazanov'a göre ise bir ıslahat taslağı hazırlanmalıydı. İngiliz hükümetinin de muvafakatiyle Rus elçiliği baş tercümanı

⁸²Kurat, a.g.e.,s. 205.

Mandelştam böyle bir proje taslağı hazırlamıştır. Bu tasarıya göre reformlar Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas'ta yapılacak ve bu illerin başına ilgili devletlerin muvafakati alınarak Sultan tarafından beş yıllığına bir Hristiyan tercihan Avrupalı, bir umumi vali getirilecektir. Bu vali bu altı vilayetteki bütün memur ve hâkimlerin tayin ve azlinden sorumlu olacaktı. Ayrıca Vali bütün askeri kuvvetleri kumandası altında tutacaktı. Vali'ye yardımcı olması için bir istişare meclisi kurulacak buna da askeri Avrupalı teknik müşavirler katılacaktı. Eyalet meclisinde Müslüman ve gayrimüslim üyelerin sayısı eşit olacaktı. (Hristiyan nüfus Müslüman nüfusun 1/3'ü olduğu halde) polis ve jandarma bu vilayet yerlilerinden olacak ve yarısını Hristiyanlar oluşturacaktı. Ahali askerlik hizmetlerini bu bölge içinde yapacak, Kürt (Hamidiye) süvari sınıfı ilga edilecekti. Memurların yarısı Hristiyan yarısı Müslüman olacaktı. Yerli dillerin yani Türkçe, Kürtçe, Ermenicenin aynı haklara sahip olması için gerekli çalışmalar yapılacaktı.⁸³ Sıralanan bu maddelerle yapılmak istenenin ne olduğu gayet açıktır. Bu maddelerin kabulü halinde önce reform, sonra bir otonomi ve tam bağımsızlık hedeflenmektedir. Nitekim 3-24 Temmuz 1913 tarihinde Yeniköy'deki sefirler toplantısında Alman elçisi Von Wangenheim bu tasarıya şiddetle karşı çıkmış ve bunların kabulünün Osmanlı Devleti'ni parçalamaya götüreceğini belirtmiştir. Fransız elçisi Bompard'ın da bu Rus tasarısını tasvip etmediğini belirtmesi üzerine İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya tekrar bir araya gelerek Babiali tarafından hazırlanan teklifleri esas almaya karar verdiler. Buna göre bu altı vilayet iki bölgeye ayrılacak ve her birinin başına birer umumi müfettiş tayin edilerek bu müfettişlere valilerde dâhil olarak bütün memurları tayin ve azil hakkı verilecektir. Bu tasarının

⁸³Kurat, a.g.e.,s. 208.

kabulünün ardından reformlar başladı. Erzurum, Trabzon, Sivas; Van, Diyarbakir, Bitlis, Harput olarak ikiye ayrıldı. 7 Ekim 1913 tarihinde Babıali umumi müfettişlik makamı için İstanbul'da maliye nezaretinde yüksek bir vazifede bulunan Sir Richard Crawford ile Mr. Robert Graves'i teklif etti ise de Rusya'nın itirazı yüzünden İngiltere'nin de bu tayinleri kabul etmemesi üzerine reformların uygulanması gecikti. Aynı yılın Kasım ayında İngiliz Albay Hawker Trabzon'daki dört bölüğün başına getirilirken bir Fransız zabiti de kalan üç jandarma kıtasına kumandan olarak atandı. Rus hükümeti hazırlanan ve uygulanacak olan bu "Ermeni reform "undan dolayı memnundu, 26 Ocak-8 Şubat 1914 tarihinde Rus maslahatgüzarı Gulkieviç tarafından imzalanan bir muamele ile bu tasarı Rusya ve Osmanlı devleti arasında bir anlaşma halini almıştır. İmzalanan anlaşma sebebiyle maslahatgüzar Gulkieviç 27 Ocak-9 Şubat 1914 tarihinde hariciye nazırı Sazanov'a yazdığı mektupta bu antlaşmanın Ermeni milletinin tarihi açısından yeni ve daha mutlu bir dönemin başlangıcı olduğunu ifade etmiştir. Antlaşmayı 1870 yılında Bulgar halkı için çıkarılan fermana benzeterek Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtulmaları yolunda atmış oldukları en önemli adım olarak değerlendirmiştir.⁸⁴

Bu suretle, Ayastefanos Antlaşmasının 16.maddesi⁸⁵ yeniden yürürlüğe girmiş ve Rusya uluslararası alanda prestijini arttırmıştır. Esasen Rusların

⁸⁴Kurat, a.g.e.s. 210.

⁸⁵Ayastefanos Antlaşmasının 16.maddesi şöyledir : "Ermenistan'dan Rusya askerinin istilasî altında bulunup Osmanlı Devleti'ne verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane ilişkilerinde zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Osmanlı Devleti, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği islahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin, Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder". Bu hüküm bağımsızlık kazanmak isteyen Ermenileri tam anlamıyla tatmin etmesede " Ermeni sorunu"nın tarihte ilk kez bir uluslararası belgeye yansması ve "Ermenistan" diye bir bölgenin varlığından söz etmesi yönlerinden büyük önem taşımaktaydı. Ayrıca 1878 yılında toplanan Berlin Kongresi sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ise Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesi yerine şu hükmü getirmiştir : "Osmanlı Hükümeti halkı Ermeni olan eyaletlerde mahalli ihtiyaçların gerektirdiği islahatı yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini garanti etmeyi

Ermenilerle bu derece ilgilenmesinin en önemli nedeni Akdeniz'e çıkma arzusu idi. Rusya Boğazlar yoluyla Akdeniz'e çıkmakta sürekli bir takım engellerle karşılaşmaktaydı ve Ermeni sahasını elde ettiği takdirde İskenderun körfezi üzerinden Akdeniz'e inmesi mümkün olacaktı böylece İskenderun'da büyük bir Rus deniz üssü kurması da mümkün olacaktı.

Rusya ile Babıali arasında Ermeni reformları konusunda bir anlaşmaya varıldığı sıralarda Ermeniler arasında Rus hayranlığı da artmıştı. Öyle ki Doğu vilayetlerindeki birçok Ermeni, Rusların düzenledikleri Ermeni birliklerine katılarak Türkiye'ye karşı savaşmak için Rusya'ya kaçmaya başlamıştı.⁸⁶

1.6. I. Dünya Savaşı Öncesi Ermenilerin Faaliyetleri

Tüm bu gelişmeler yaşanırken yaklaşan dünya savaşı öncesi Ermenilerde kendi çıkarları için çalışmalarını hızlandırmıştı. Birinci dünya savaşı öncesi Rus ve Kafkas vilayet merkezlerinde Ohrana⁸⁷ istihbarat üyelerinin verdikleri bilgilere göre Taşnak-Sütyun partisinin üyelerinden Haçatur Malumyan (Agnuni) ve ABD'de Taşnak-Sütyun için silah alımı yapan Andronika ailesine mensup S.Zavriyev ön plandaydı.⁸⁸ Kafkasya'da silah transferi Manchester-Bulgaristan güzergâhında Karadeniz limanı üzerinden yapılıyordu. İşin Bulgaristan ayağını Andronik'in

taahhüt eder ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirlerin uygulanmasını gözeteceklerdir". Berlin Antlaşması'nın bu hükmü ile Türk - Ermeni ilişkilerine yabancı güçlerin müdahale edebilme hakkı tanınmış oldu.

⁸⁶Kurat, a.g.e., s. 213.

⁸⁷ Ohrana: Çarlık Rusyasında gizli siyasi polis departmanı.

⁸⁸ M.B. Bağirov, H.Y.Verdiyeva, *V Pauskah İstini... Litso Armıyanstva*, Arhiv Politiceskih

Dokumentov Upravleniya delami Prezidenta Azerbaycanskoy Respubliki (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Politik Arşivi) ,Bakü,2011,s.50.

üstlendiği ve ona bunda Batum ve Aleksandropol’de ki gizli adresler yardımıyla I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu’daki Türk-Müslümanların soykırımına katılan çeteci Murat’ın yardım etmekteydi. Tüm bu gerçekler I. Dünya Savaşı arifesinde Bulgaristan’ın Taşnak-Sütyun partisi ve Ermeni amaçları için ana ordugâh haline geldiğini açıkça ortaya koymaktadır.⁸⁹

Bu dönemde Ermeniler yalnızca silahlanma değil ayrıca Batılı devletlerde hayal mahsulü "Ermeni Meselesi”ne dikkat çekmek için aktif propaganda yürütmüşlerdir. “Droşak” gazetesi editörü H.Malumyan (Agnuni) bu yıllarda ABD’de propaganda faaliyetini sürdürmüştür. H.Malumyan , Kafkasyadaki siyasi tutuklu Ermeni milliyetçilerine yardım amacıyla ABD’de yaşayan Ermeniler arasında bağış toplantıları düzenliyordu.

Ayrıca bu kişi Osmanlı Devleti ve devletin diğer gayrimüslim uyruklarına karşı sosyo-politik mücadeleye girişmişti. Avrupalı devletlerin politik çevrelerinin Ermeni meselesindeki desteğiyle yetinmeyen H.Malumyan, Ermeni meselesine Amerikan toplumunun dikkatini çekmek amacıyla gereken Karma Ermeni-Amerikan organizasyonunu düzenlemeye çalışıyordu.⁹⁰

⁸⁹ M.B.Bagirov, H. Y. Verdiyeva, a.g.e.,s. 51.

⁹⁰ Bagirov, Verdiyeva,a.g.e., s.52.

1910 yılında Albay Pastryulin tarafından İl ve bölge komutanlarına gönderilen bilgiye göre Taşnak-Sütyun partisi üyesi, “Droşak”ın editörü, Haçatur Malumyan (Agnuni) Ermeni propagandasını yapmak ve siyasi konular yüzünden Kafkasya’da mahkum bulunan Ermeniler için protestolar düzenleyerek Amerika’da yaşayan Ermenileri onlara yardım etmeleri için ikna etmek ve Ermeni-Amerikan organizasyonu düzenlemek amacıyla ABD’nin 23 şehrine gezi düzenleyecekti.⁹¹

I. Dünya Savaşı öncesi Taşnakların Tiflis teşkilatı Rusya’nın desteğini umarak, partiye silahlar alıyor ve aktif şekilde Osmanlı İmparatorluğuna karşı silahlı mücadeleye hazırlanıyordu.⁹²

Rusya ise daha savaşın başında meselenin Ermenilerin lehine çözülmesi isteğini gizlemiyordu, Çar II. Nikola’nın 17 Eylül 1914 tarihli beyannamesi bunu ispat eder niteliktedir. Bu beyannamede Çar Ermenileri “Beşinci kol” olarak niteliyor ve onları “Çar asası altında” birleşmeye çağırıyordu.⁹³ Çarın Ermenilere yaptığı bu çağrı Ermenilere büyük umut verdi. Bu beyannameye cevaben coşkulu Ermeniler minnet çağrılarını dile getirdiler. Ümitleri Ermeni patriği V.George’un I.Nikola tarafından Kasım 1914’de kabulünden sonra daha da güçlendi. Bu kabul sırasında İmparator, Ermeni meselesinin savaş sonrası yapılacak barış görüşmelerine göre çözüleceğinin altını çizdi. Rus İmparatoru durumu 21 Kasım 1914 tarihinde Fransız

⁹¹Bagirov, Verdiyeva, a.g.e., s.245.

⁹² Bagirov, Verdiyeva, a.g.e., s.267.

⁹³ Bagirov, Verdiyeva, a.g.e., s.280.

elçisi Moris Paleolog ile yaptığı toplantıda vurguladı. 1.Dünya Savaşının ilk günlerinde Ermeni patriği V.George, Kafkas genel valisine yazdığı mektubunda Türk Ermenilerin himayesi ve savunması ve onların kaderlerinin sağlam şekilde inşa edilmesini rica ediyordu. 2 Eylül 1914 tarihinde İ.İ.Vorontsov-Daşkov,buna cevaben katolikos V.George'e yazdığı mektupta onun cemaatini Ermeniler arasındaki herhangi ayaklanmadan uzak tutmasını ve Ermenilerin o dönemde ki koşullara göre bildirilecek vazifelerini yerine getirmeleri için, yüksek otoritesini Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya'nın yapacağı savaş sırasında göstermesini istedi.

1.7. I. Dünya Savaşı Başında Ermeni Sorunu

Osmanlı Devleti savaşa henüz girmemişken Ermeni komiteleri (Taşnak-sütyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar) ve patrikhane temsilcileri Rusya'ya savaş açıldığı takdirde alacakları tutum hakkında toplantı düzenlemiş, Osmanlı devletine sadık kalarak askeri vazifelerini yerine getirmeye ve dış etkilere kapılmama şeklinde karar almışlardır. Buradaki amaçları Osmanlı Devletine güven vermektir zira kendi şubelerinde Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı askeri çekilir ise her yanda birden ayaklanarak Osmanlı ordusunu iki ateş arasında bırakılacaklarına, devlet binalarını bombalayacaklarına ve Osmanlı ordusu ilerlerse askerleri silahlarıyla Ruslara katılacaklarına ve çeteler oluşturacaklarına dair talimatlar vermektedirler.⁹⁴

I. Dünya Savaşının daha başında Ermeni ayrılıkçı yönetiminde “Ermeni meselesi” hakkında iki düşünce egemendi. Bunlardan ilkinin başında Ermeni şair

⁹⁴ Hüsamettin Yıldırım, *Rus-Türk- Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Kök Yay., Ankara, 1990, s.47.

Ovanes Tumanyan vardı. Ona göre problemler Rusya'ya katılmakla çözülecekti. İkinci akımın başında ise eski Osmanlı Mebusu Stefan Zoryan vardı. O, Rusya ile birlikte olmayı uygun görmüyordu. Her ikisi de Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikada yeni bir mücadeleye girmesini ve devletin coğrafi sınırlarının genişlemesini istiyordu. Ermeni kampındaki iç politik çatışma ortamında Erzurum'da Temmuz-Ağustos 1914'de Taşnak-Sütyun partisinin 8. oturumu düzenlendi.⁹⁵ Oturumun gündemi "Rus-Türk Savaşlarında Ermeniler" idi ve amacı Osmanlı hedeflerine dair meseleleri çözmekti. "Büyük Ermenistan" efsanesini unutmadan ve geleneksel Taşnak "manevra" politikasını bir kenara bırakılmaksızın yapılan oturum Ermeni sorununun çözümünde Rus hükümetinin politikalarına genelde çok ihtiyatlı davranarak daha ziyade ekonomik ve politik çıkarlar için düzenlenmişti. Rusya ile olan ilişkilerde herhangi sempati güdülmemektedir. Osmanlı devletinin taleplerine imkân dâhilinde uymayı, İttihat ve Terakki Partisi ile dostça ilişkiler kurmayı öngörüyordu. Mamafih, kendi büyük hayallerinden vazgeçmeyen Taşnak-Sütyun, Osmanlı İmparatorluğundaki sosyo-politik savaştan yararlanmaktaydı. Parti, Osmanlı Devletinin savaşa girmesi durumunda, Ermeni meselesine Avrupalı ülkelerin diplomatik çevrelerinin tutumunu yoklayacak özel delegasyon komisyonu oluşturacaktı. Parti kararına göre Stefan Zoryan (Rostom) Avrupa Devletleri ile, Pastermacıyan (Armen Garo) Kafkas ve Merkez Rusya ile, Onik Derzakyan (Osmanlı İmparatorluğu meclisi eski mebusu) Osmanlı İmparatorluğunda faaliyet gösterecekti.⁹⁶

⁹⁵ Reynolds,a.g.e.,s.204.

⁹⁶ Bagirov, Verdiyeva,a.g.e., ss.285-286.

Ermeni Taşnak-Sütyun kongresinin sonucunda savaş çıkması halinde tarafsız kalınacağını Bitlis Valisi Mustafa Bey'in 18 Eylül 1914 tarihli şifreli telgrafı da teyit etmektedir.⁹⁷

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesiyle birlikte Eçmiyazin Katogikosu Keork, 5 Ağustos 1914 tarihinde Çar'a verilmek üzere Kafkas Genel valisi Vorontsov'a bir mektup yazmış ve Ermeni meselesinin halli için Anadolu'daki altı Ermeni vilayetinden bölünmez bir Ermenistan bölgesi meydana getirilmesini, bu bölgenin başına Babıali'den bağımsız, Rusya tarafından seçilmiş, yüksek rütbeli Hristiyan biri atanmasını, kontrol merciinin sadece Rusya'ya ait olmasını teklif etmiştir. Böyle bir yönetim sisteminin oluşması için savaşın bitmesi gerektiğini belirtmiştir. Türkiye seferberlik ilan ettiğinden Ermenilerin emniyeti için Çarlığın Türk hükümetinden, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak lüzumlu tedbirler almasını ve 24 Ocak 1914 tarihinde kabul edilen antlaşma ile getirilmesi öngörülen reformların uygulanması için komiserlerin vazife yerlerine gönderilmesini istemesini talep etmiştir.⁹⁸

2 Eylül 1914 tarihinde yazdığı cevap mektubunda Vorontsov, Ermeniler arasında Türkiye'de bir isyanın çıkmasının tehlikeli olduğunu ve istenmediğini, Türkiye'nin kendiliğinden savaşa sebep olmasını, kendileri tarafından yapılan herhangi bir hareketle savaş çıkmaması istendiğini belirtmiştir.⁹⁹

⁹⁷ Yıldırım, a.g.e.,s.48.

⁹⁸Yıldırım,a.g.e.,s.49.

⁹⁹ Yıldırım, a.g.e.,ss.49-50.

3.Ordu'nun Erzurum'dan 19 Temmuz 1914 tarihinde yazdığı gizli telgrafta ise Rusların Kafkasya'daki Ermeniler aracılığıyla, Ermenileri Osmanlı Devletinden zapt edeceği yerleri Ermenilere verecekleri vaadiyle teşvik ettikleri bildirilmiştir.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Yıldırım,a.g.e.,s.50.

İKİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI

2.1. Savaşın Başlayışı

II. Balkan harbi sonucu yenilen Bulgaristan, yalnızlık duygusuna kapılarak yeni dostlar aramaya başlamış ve ittifak devletleriyle yakınlaşmıştı. Bulgaristan'ın Avusturya'nın yanına geçmesi ile 1914 yılında Balkanlarda siyasi durum iyice karmaşık hale gelmiş, Sırbistan ve Romanya, Rusya tarafına geçmişlerdir.

Öte yandan döneminin güçlü devleti olan İngiltere'nin kendisi için en büyük tehlike olarak gördüğü Almanya yanlısı olan bir grubun yani İttihat ve Terakki'nin Türk iktidarına gelmesi ile Almanya'ya karşı korkusu daha da artmış ve İtilaf Devletleri Balkanlarda agresif bir siyaset izlemeye başlamıştır. 6 Ekim'de Almanya'nın desteğini alan Avusturya, Bosna Hersek'i ilhak etmişti. Bu durumda silahlanma iki karşıt blokta hızlandı. 1911 yılında Almanya bir kez daha Fas üzerinde hak talep etti. İtilaf devletleri 1908 yılında da aynı talebe başvuran Almanya'ya karşı daha başarılı bir diplomasi izleyerek onu Fas'ın Fransız himayesinde oluşunu tanımaya zorladı. Artık Avrupa'da gerilim iyiden iyiye artmıştı.

Sırplar, Avusturya kontrolünde yaşayan Sırpı kurtarmak için onları provoke eden tavırlar sergilemekteydiler. Bu durum Avusturya ile Sırplar arasında ciddi gerilimlerin yaşanmasına ve ikili ilişkilerin gerilmesine neden olmuştu. Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhakına ve Sırpıların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Avusturya himayesine Sırplar oldukça tepkiliydiler ve bu tepki Sırplar

arasında milliyetçiliğin artmasına sebep oluyordu. Sırların bu milliyetçi tutumları Avusturya yönetimini tehdit eder düzeye ulaşmıştı.¹⁰¹

28 Haziran tarihi, Sırların Aziz Vitus günü ve 1389 yılında Sırların Osmanlı Devleti tarafından Kosova’da mağlup edilişlerinin yıl dönümüydü. Ancak böylesi sembolik bir günde, 28 Haziran 1914 tarihinde I. Dünya Savaşının fitilini ateşleyen suikast yaşandı. 28 Haziran 1914’te Avusturya Arşidükü Franz Ferdinand ve eşi Sofya Koteck, Bosna’nın Sarayevo kentine düzenledikleri Avusturya’nın askeri gücünü göstermeyi hedefleyen gezileri sırasında Kara El olarak da bilinen “Birleşik yada Ölüm” cemiyetine bağlı bir Sırp milliyetçi olan Gavrilo Princip tarafından öldürüldüler.¹⁰² Bu suikastın aslında Büyük Sırbistan düşüncesi için yapıldığı malumdu.¹⁰³

Bu koşulların ortaya çıkardığı siyasi ve psikolojik ortam suikast hadisesiyle bütün dünyayı etkileyecek büyük dünya savaşına dönüştü ve Avusturya-Macaristan Sırbistan’a 28 Temmuz’da savaş ilan etti.¹⁰⁴ Savaş hali, 1 Ağustos’ta Almanya’nın Rusya’ya, 3 Ağustos’ta Almanya’nın Fransa’ya, 4 Ağustos’ta İngiltere’nin Almanya’ya savaş ilan etmesiyle yayıldı. Uluslararası çıkarlar ve işbirliği blokların ortaya çıkmasında belirleyici faktör oldu. İngiltere, Fransa, Rusya itilaf bloğunu; Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ittifak bloğunu oluşturmuştu.

Savaşa girerken Devletlerin sahip olduğu güç sayısal olarak şöyleydi:

¹⁰¹ Vernadsky, a.g.e.,ss. 337-338.

¹⁰² Reynolds, a.g.e.,s.182.,Samuel R. Williamson, *The Origins of World War I*, The MIT press, Boston, 1988,s.795., Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, T.T.K. Yay., Ankara,1948,s.412, .Belen, a.g.e.,s.26.

¹⁰³ Belen,a.g.e.,s.26.

¹⁰⁴ Kurat,a.g.e.,s.412., Belen,a.g.e.,s.28.

Dünyanın yüzölçümü 147 milyon km²'dir, bu alanın 100 km²'si İtilaf devletlerinin denetiminde, 5.7 milyon km²'si ise İttifak güçlerinin yönetiminde bulunmaktaydı. İttifak devletlerinin toplam nüfusu 118.3 milyon iken İtilaf devletlerinin sömürgeleriyle birlikte 685.5 milyon nüfusu bulunmaktaydı. Savaş esnasında Almanya'nın nüfusu 67 milyon, seferber ettiği insan sayısı ise 4.9 milyon iken silah altında ise 2.398.000 insan bulunmaktaydı. Avusturya-Macaristan'ın 51.3 milyon nüfusu ve silah altında 1.421.000 askeri vardı. Osmanlı Devleti ise savaş başladığında 1.6 milyon insanı seferber etmişti.

İtilaf Devletlerine baktığımızda ise Rusya'nın 173.3 milyon nüfusu bulunmakta ve silah altında bulunan asker sayısı 3.420.000 idi. Fransa 39.6 milyon nüfusa ve silah altında 3.420.000 askere sahipti. İngiltere'nin ise 45.3 milyon nüfusu bulunmakta ve 155.000 kişi silah altına alınmıştı (İngiltere'de savaşın başında zorunlu askerlik bulunmamaktaydı).¹⁰⁵

Rus yazar Zayonchkovsky'nin verdiği detaylı bilgiler ise şöyleydi: Rusya'nın 1914'deki nüfusu 169.400.000, barış zamanı silahlı kuvvetlerin kişi sayısı 1.284.155, savaş başladığında asker sayısı 2.500.000, kıtaların sayısına gelince piyade kıtasının sayısı 122, atlı kıtaların sayısı 36.5, hafif topların sayısı 6848, ağır topların sayısı 240, seferberlik tamamlandığında silahlı kuvvetlerin sayısı 5.460.955 idi.

Fransa'nın 1914'deki nüfusu 39.600.000, barış zamanı silahlı kuvvetlerin kişi sayısı 884.000, savaş başladığında asker sayısı 2.689.000, kıtaların sayısına gelince piyade kıtasının sayısı 92, atlı kıtaların sayısı 10, hafif topların sayısı 3960, ağır topların sayısı 688, seferberlik tamamlandığında silahlı kuvvetlerin sayısı 3781000 idi.

¹⁰⁵Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekati*, Ötüken Yay., Haz. Erol Kılınç, 2006, s. 93.

İngiltere'nin 1914'deki nüfusu 47.000.000 (sömürgelerle 393.500.000), barış zamanı silahlı kuvvetlerin kişi sayısı Hint ordusu ile birlikte 411.400, savaş başladığında asker sayısı 566.778, kıtaların sayısına gelince piyade kıtasının sayısı 6, atlı kıtaların sayısı 1, seferberlik tamamlandığında silahlı kuvvetlerin sayısı yaklaşık 1.000.000 idi.

Almanya'nın 1914'deki nüfusu 64.900.000, barış zamanı silahlı kuvvetlerin kişi sayısı 768.000, savaş başladığında asker sayısı 2.147.000, kıtaların sayısına gelince piyade kıtasının sayısı 121,5, atlı kıtaların sayısı 11, hafif topların sayısı 7312, ağır topların sayısı 2076, seferberlik tamamlandığında silahlı kuvvetlerin sayısı 3.822.000 idi.

Avusturya'nın 1914'deki nüfusu 52.800.000, Barış zamanı silahlı kuvvetlerin kişi sayısı 478.000, savaş başladığında asker sayısı 1.421.250, kıtaların sayısına gelince piyade kıtasının sayısı 49,5, atlı kıtaların sayısı 11, hafif topların sayısı 3920, ağır topların sayısı 168, seferberlik tamamlandığında silahlı kuvvetlerin sayısı 2.300.000 idi.¹⁰⁶

Zayonchkovsky, Osmanlı Devleti hakkında ise bu şekilde bir bilgi vermemiştir.

2.2. Osmanlı Devletinin Savaşa Girişi ve Seferberlik Hali

Dünya Savaşı yaklaşırken her devlet kendi menfaatleri doğrultusunda safını belirlemekteydi. İttihat ve Terakki mensuplarının çoğu Almanya'dan ziyade İngiltere ve Fransa'ya yakındı. Almanya, sadece Enver Paşa ve bir grup subaya yakın geliyordu. Enver Paşa'ya göre çıkacak muhtemel savaşta Ruslar Osmanlılar üzerinde genişlemeye çalışacağından Rusların müttefiki olan İngiltere ve Fransa'dan yardım

¹⁰⁶ A.M. Zayonchkovsky, *Pervaya Mirovaya Voyna*, İzdatelstvo Poligon, St. Petersburg, 2002, ss. 8-9.

beklenemezdi. Oysa Almanların Ortadoğu ile ilgisi yoktu üstelik Almanların çıkarları Rusların daha fazla ilerlemesine engel teşkil etmekteydi.¹⁰⁷

Balkan savaşlarından yeni çıkmış Osmanlı Devleti mali ve askeri açıdan zor durumdaydı ve hemen savaşa girmeyi istemiyordu. Ancak olası bir duruma karşı hazır bulunması gerekiyordu. Bu bağlamda Enver Paşa'nın askeri danışmanlarından olan General von Vronsat'ın nezaretinde "Türkiye'de seferberlik hazırlıkları" için çağrılacak sınıfların listesi Şubat 1914'ten itibaren hazırlanmaya başlandı. Türkiye'de kısmi seferberlik 30 Temmuz tarihinden itibaren başlamış ve Ağustos ayından itibaren seferberlik genel hale getirilmiştir. Savaşın başlamasıyla Osmanlı Devleti tarafsızlığını ve kendi denetimindeki coğrafyada örfi idaresini ilan etmiş, Osmanlı yönetimi herhangi tehlikeye karşı da silahlı tarafsızlığını korumaya karar vermiştir.¹⁰⁸

Enver Paşa ve yakın arkadaşları Talat ve Halil Beyler Türkiye'nin hemen ve Almanya yanında savaşa girmesini uygun bulmamaktaydılar.¹⁰⁹ İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü koruması halinde tarafsız kalınması gibi türlü düşünceler düşünmekteydiler. Enver Paşa'nın Rusya'ya ittifak teklifinde bulunması bu tür deneme ve düşüncelerden biri olsa da tipik Rus-Türk ilişkilerinden farklı olması hasebiyle kayda değerdir. Türkiye'nin içinde bulunduğu seferberlik gereği Kafkas sınırındaki I. ve II. fırkaların takviye edilmesi ile ilgili olarak Rus büyükelçisi Giers, Rus askeri ataşesi General Leontyev'i 5 Ağustos tarihinde Enver Paşa ile görüşmek üzere görevlendirmişti. Ruslar Türklere karşı olan boğazlar ve doğu vilayetleri gibi düşmanca tutumunu bir kenara bırakmış gibi görünüyordu. 5-14 Ağustos tarihleri arasında İstanbul'da ve Petersburg'da bazı

¹⁰⁷ Shaw, a.g.e.,s.372

¹⁰⁸ Kurat, a.g.e.,s.227.

¹⁰⁹ Bayur, a.g.e.,s.194.

müzakereler yapıldı.¹¹⁰ Rusların isteğiyle yapılan ilk görüşmede Enver Paşa, Rus ataşesine Türk seferberliğinin asla Rusya'ya yönelik olmadığı ve bunun Rusya'ya bir taarruz düşüncesiyle yapılmadığını beyan etmiştir. Osmanlı Devletinin seferberlik hazırlığını onun içinde bulunduğu şartların icabıdır ve Balkan Savaşlarında olduğu gibi hazırlıksız bulunmanın ne gibi sonuçlar doğurduğunu gördükten sonra bu hazırlık gereklidir demiştir. Ayrıca görüşme esnasında Osmanlı Devletinin henüz herhangi ittifak devletiyle ve dahi Almanya ile anlaşma halinde olmadığı, eğer Rusya isterse ve Osmanlı Devletinin menfaatlerini de göz önüne alırsa bir anlaşmanın imkânsız olmadığı belirtilmiştir. Yapılacak antlaşma her iki devletinde birçok menfaatine hizmet edebilir ve her iki taraf için de huzur ve sükûnu da getirebilirdi. Ayrıca Boğazlar meselesi de artık bu iki devlet müttefik olduğundan ortadan kalkabilirdi.¹¹¹

Alman zabitlerinin Osmanlı Devletinde halen bulunmalarını Almanların gitmek gibi bir taleplerinin olmamasına ve aralarındaki mevcut sözleşmeye bağlayan Enver Paşa, Almanların Türklerin hizmetinde kalmakla kendi çıkarlarını gözetmekte olduklarını bildiğini ve Almanların onları Rusya ile savaşa sokarak kendilerine çıkar sağlama peşinde olduklarından şüphe duymadığını belirtmiş, ancak onların bu düşüncelerine kapılmak niyetinde olmadığını kendisinin sadece Osmanlı Devletinin çıkarlarını düşündüğünü söyleyerek vurgulamıştır. Ayrıca, Enver Paşa, Rusya ile aralarında bir anlaşma olduğu takdirde Almanları ülkeden göndermekte bir beis görmeyeceğinden bahsetmiş ve savaşın sonunda Almanya'nın kazanması halinde

¹¹⁰ Kurat, a.g.e.,s.417.

¹¹¹ Kurat, a.g.e.,ss.230-233.

dahi ülkesinin onlardan korkmayacağını, onların Osmanlı Devletine bir zarar veremeyeceğini söylemiştir.¹¹²

Rus askeri ataşesi General Leont'yev düşman Almanya'yı yenmek için Türklerin bu tutumunu ciddi bir şans olarak değerlendirmişti. Ordusu zayıf olsa dahi Türkiye'nin yanlarında olması maddi sonuçlarından ziyade manevi bir sonuç yaratarak Almanya'ya moral olarak bir darbe indirebilirdi. General Leont'yev ve Rus büyükelçisi Giers bu ittifak teklifini ciddiye almışlardır hatta Giers St. Petersburg'a, *"Ben, Türkiye'yi kendimize tabi kılmayı sağlayacak fırsat olan tarihi anın geldiğine kesinlikle ikna oldum."* demiştir ve Rusya'nın olumsuz tavrının Türkiye'yi Almanlarla anlaşmaya iteceğini söylemiştir.¹¹³ Ancak son karar mercii St. Petersburg 'tu ve Giers'in tavsiyeleri önemsenmedi, Rus hariciye nazırı Sazanov'un tavrı bu mevzuda tamamen olumsuzdu.¹¹⁴

Bu konudaki ilk telgrafı Giers 5 Ağustos 1914 tarihinde Sazanov'a çekmiştir. General Leont'yev ise bu konudaki telgrafını 6 Ağustos 1914 tarihinde çekmişti. "Goeben " ve "Breslau" gemilerinin Çanakkale boğazına yaklaşmalarından ötürü büyük telaşa düşen Rus hükümeti Giers'e bir takım talimatlar vermişti. Gemilere Türk bayrağı asılması ve gemilerin Türk donanmasına katılması durumunda Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi hususuna pek değinilmemişti. 9 Ağustos'ta Sazanov'un gönderdiği telgrafta gemilerin hareketlerinin önlenmesi için Karadeniz'de tedbirler alındığını ancak şuanda Osmanlı Devleti ile savaşa girmek için uygun bir zaman olmadığı için Osmanlı Devletini tahrikten çekinildiği

¹¹²Kurat, a.g.e.,ss. 234-235.

¹¹³ Reynolds, a.g.e.,s.189.

¹¹⁴Reynolds,a.g.e.,s.190.,Kurat,a.g.e., s.236.

belirtmiştir. Ruslar, Almanların gücünden korktuklarından Türklere savaş açmak istememekteydiler.¹¹⁵

9 Ağustos 1914 tarihinde Enver Paşa ile tekrar görüşen Leont'yev aynı gün Sazanov'a yazdığı telgrafta Enver Paşa'nın tekliflerini hemen kabul etmeleri gerektiğini yazmış ve Türkleri reddetmelerin Türkleri düşmanlarının yanına iteceği uyarısında bulunmuştur. Enver Paşa'nın samimiyetini ölçmek için de ittifakı kabulünün gerektiğini belirtmiştir. Lakin Sazanov bu telgrafa cevaben Enver Paşa ile görüşmelerin zaman kazanmak için devam ettirilmesini ve görüşmelerde Türklere Ruslara karşı savaşmakla neler kaybedeceklerinin anlatılmasını, bu yolla korkutulmalarını istemiştir. Almanya'nın Rusya için büyük bir tehlike olduğunu düşünen Giers, Osmanlı Devleti'ni Rusya yanına çekmek gerektiğini düşünüyordu. Sazanov ise Türklerle anlaşmanın Rusya'ya hiçbir katkısı olmadığını düşünmekteydi, ayrıca malum iki geminin gelişi de ittifakı imkânsız hale getirmişti. Sazanov, tüm tekliflere ret cevabı verdi.¹¹⁶

Osmanlı-Alman yakınlaşması sonucu 2 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı-Almanya ittifak antlaşması imzalanmıştır.¹¹⁷ İşte bu ittifaktan ötürü bir yandan Ruslarla görüşen diğer yandan ise Almanlarla gizli ittifak kuran Enver Paşa'yı, Rus-Sovyet tarihçiler "opportunis" gibi sıfatlarla betimlemişlerdir.¹¹⁸ Rus tarihçilerinin bu tarzda yaklaşımı kendi perspektiflerinden bakmalarından ve uluslararası realiteyi görmek istememelerinden kaynaklanmaktadır.

¹¹⁵ Kurat, a.g.e., s.237.

¹¹⁶ Kurat,a.g.e., s.238.,Kurat, a.g.e.,s.418.

¹¹⁷ Reynolds, a.g.e.,s.187., Kurat, a.g.e.,s.418.

¹¹⁸ Kurat, a.g.e., s.238.

Almanlarla Antlaşmanın imzalandığı 2 Ağustos'ta genel seferberlik ilan edildi;¹¹⁹ ancak bu karar hükümetçe görüşülüp karara bağlanmadan, savaşmak için gerekli bütçenin sağlanması için Maliye nazırına dahi haber verilmeden ve üstelik Padişah'ın dahi haberi olunmadan alınmıştır.¹²⁰ Aslında bu durum devlet içindeki kaosu ve devletin mevcut durumda organize olamayacağını yansıtmaktadır.

Bu karar, Enver Paşa'nın imzasıyla yayınlanan 2 Ağustos 1914 tarihli seferberlik emri, Harbiye Nezareti'nden şu şekilde tebliğ olunmuştur:

*“Yedinci kolordu ve 21 ve 22'nci firkalar müstesna olarak berri ve bahri orduy-u şahanenin seferberliği ve bilcümle müstahkem mevkilerin teslihi için irade-i seniyye şerefsadr olmuştur. Seferberliğin birinci günü temmuzun yirmi bir'i (yeni tarihle 3 Ağustos) olan pazartesi günüdür. Bu emir hemen ve bütün süratle maiyet makamlarına tebliğ olunacaktır.”*¹²¹

Seferberliğin ilanıyla mazeretsiz on gün orduya gelmekte gecikenlere ve bir hafta içinde gelmeyen firarilere ölüm cezası verilmesi hükmü verilmesi kanunu yürürlüğe girdi.¹²² Öte yandan seferberlikle beraber ağır savaş vergileri çıkarıldı ve Gayrimüslimlerden askere gitmemeleri dolayısıyla vergiler toplandı. Askere çağrılan devlet memurlarının ailelerine ise maaş bağlandı.¹²³ Eksiklerin tamamlanması için tedbirler alındı. Almanya'dan 150 bin kaput, 150 bin takım elbise istenirken Alman fabrikalarına bir iki ayda teslim edilmek üzere 304 bin atım sahra mermisi, 175 bin

¹¹⁹ Reynolds, a.g.e.,s.209.

¹²⁰ Bayur, a.g.e.,s.63.

¹²¹ Belen, a.g.e.,s.47.

¹²² Belen,a.g.e.,s.47.

¹²³ Shaw, a.g.e.,s.375.

atım dağ mermisi, 200 bin tüfek, 250 bin sandık piyade mermisi istendi. İtalya'ya da 100 kamyon sipariş edildi.¹²⁴

Enver Paşa, seferberlik ilanına Osmanlı seferberliğinin yavaş olması dolayısıyla İstanbul bölgesindeki kolorduyu tam savaş nizamı altında bulundurmak ve diğer kolorduları da kısmen aynı duruma sokmayı gerekçe olarak gösterir. Ayrıca bu seferberliğin Rus yayılmacılığına karşı yapılmadığını belirtir. Meclisin kapatılma gerekçesi ise şu şekilde ilan edilir. *“Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında ahiren tahaddüs eden harp bir şekl-i umumi almış olmasına ve zaten meclise mevdu kavanin-i mühimmenin kâffesi tetkik ve ikmal edilmiş bulunmasına nazaran Kanun-u Esasi mucibince önümüzdeki teşrin-i sani iptidasında bilâ davet içtima etmek üzere Meclis-i umuminin devre-i fevkaladesinin bu günden itibaren tatilini irade eylerim.”*

.¹²⁵

Mebusan Meclisinin dağılmasının ardından Osmanlı devleti iki gün sonra da tarafsızlığını ilan etti. Bu tarafsızlık tutumu İtilaf devletlerinden bilhassa da müttefiklerinden boğazlar yoluyla yardım uman Rusya'dan büyük destek aldı. İtilaf devletleri bu tarafsızlığın korunması için Osmanlı Devletine bazı önerilerde bulundular. Osmanlı Devleti de bu önerilere karşılık olarak onlardan kapitülasyonların kaldırılmasını, Ege adalarının kendisine geri verilmesi, Mısır sorununun çözülmesi isteklerinde bulundu ise de ilgili devletlerin bunları kabul etmemesi üzerine Osmanlı, Almanya lehine tutum almayı sürdürdü.¹²⁶

Osmanlı Devleti, savaş öncesinde gazetelere sansür koymuş, bu sansür kararını da 7 Ağustos tarihinde başkomutan vekilliğinden sansüre dair bir buyrukla

¹²⁴ Belen, a.g.e.,s.42.

¹²⁵ Bayur, a.g.e.,s.64.

¹²⁶ Uçarol, a.g.e.,s.559.

gazetelerde yayınlamıştır ve bu buyrukla sansür şartlarını ve konularını da belirlemiştir.¹²⁷ İttihat Terakki'nin gayri resmi yayın organı Tanin gazetesi ise yapılan seferberlik hazırlıklarının savunma amaçlı olduğunu belirterek oluşabilecek tepkileri önlemeye çalışmıştır.¹²⁸ Basında sansür uygulanmasının yanı sıra müttefik devletler lehine propaganda yapılmış, psikolojik ortam hazırlanmaya çalışılmıştır. Rusya'nın parçalanacak olması veya yenilgisi halinde Müslüman dünyası en büyük düşmanlarından birinden kurtulacaktır şeklinde propagandalar basında yer almaktaydı. Alman istihbarat servisleri de servis ettikleri haberlerle bu yayın politikasını desteklemiştir.¹²⁹

Marne Savaşı'nda uğradıkları yenilgi nedeniyle Almanlar, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda daha kararlı davranmaya başladılar. Almanlar, Karadeniz'in kontrolünü ele geçirmeyi, Mısır'da İngilizlere, Kafkasya'da Ruslara karşı taarruz edilmesini, böylece İngiliz ve Rus kuvvetlerini Türklerin üzerlerine çekerek Orta Avrupa'daki müttefiklerinin yüklerini hafifletmeyi hedefliyorlardı. Siyasi gelişmelerle birlikte seferberlik hazırlıklarında belli aşama kat edildiğinden Enver Paşa da savaşa girme fikri daha belirgin hal almaya başlamıştı. Ancak Sadrazam Sait Halim Paşa, ittifak anlaşmanın savaşa girmeyi gerektirmediğini ısrarla öne sürerek zorunlu kalmadıkça savaşa girilmesine karşı çıkmakta politik gelişmelere göre hareket edilmesi gerektiğini belirtiyor ve Rus büyükelçisi ile yaptığı görüşmelerde de Türklerin tarafsız kalacağını söylüyordu. Maliye nazırı Cavit Bey ve bazı nazırlarda tarafsızlıktan yanaydılar.¹³⁰ Enver Paşa, mevcut durumda savaş

¹²⁷ Bayur, a.g.e.,s.64.

¹²⁸ Tuncay Ögün, Alfina Sibgatullina, *Türklerin ve Rusların Gözüyle 100. Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşına Girişi*, C. 5, konu 6, 2013,s.91

¹²⁹ Ögün, Sibgatullina,a.g.m.,s.91

¹³⁰ Ögün, Sibgatullina,a.g.m.,s.92

kararı almanın güçlüğüne farkına varmış ve farklı yöntemlere yönelmiş; Alman Büyükelçisi Wangenheim’a savaşın finansmanı için ihtiyaç duyulan nakit sıkıntısının giderilmesi halinde savaşa girileceğini bildirmiştir. Almanların 5 milyon liralık bir kredi açmayı kabul etmesi ile birlikte 21 Ekim 1914’te Kurmay Başkanı Bronsart’la birlikte gizlice Türk ordusunun askeri stratejisini belirlemişlerdir.¹³¹ Bu plan Türk Filosunun savaş ilanı olmaksızın Rus filosuna ani bir baskın yaparak Karadeniz’de deniz hâkimiyetini sağlamasını, saldırının zamanının Amiral Souchon’a bırakılmasını, Savaş ilânından sonra cihat ilân edilmesini, Kafkas sınırındaki Osmanlı ordusunun Rus kuvvetlerini oyalamasını ve Mısır’a karşı ileri harekât yapılmasını ihtiva ediyordu.¹³²

Enver Paşa Amiral Souchon’a “*Türk donanması Karadeniz’de deniz hakimiyetini kazanmalıdır. Rus donanmasını arayınız ve bulduğunuz yerde harp ilan etmeden ona saldırınız.*” şeklinde bir emir vermiştir.¹³³ Ardından Karadeniz baskını hadisesi yaşanmıştır. Akdeniz’de bulunan iki Alman zırhlısı Goeben ve Breslav 10 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale boğazını geçerek Marmara Denizine girdiler. Osmanlı Devleti bu iki gemiye sahip olmak ve Almanya’ya yakınlaşmak için gemileri alma kararı aldı. Gemilerden Goeben’e Yavuz, Breslav’a Midilli adları verilerek gemiler komutanları Souchon ve mürettebatıyla Türk donanmasına katıldı, tayfalara fes ve Osmanlı askeri üniforması giydirildi.¹³⁴ Almanya’nın Osmanlı Devleti’ni bir an önce savaşa sokma çabaları hız kazandı; çünkü Almanya Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti’ni siper etmeyi düşünüyordu. Enver Paşa ve arkadaşları da

¹³¹ Öğün, Sibgatullina, a.g.m., s.92

¹³² Öğün, Sibgatullina, a.g.m., s.92.

¹³³ Çolak, a.g.e., s.53.

¹³⁴ Shaw, a.g.e., s.374., Şirokorad, a.g.e., s.455.

Batılı müttefikleri kendisine karşı savaşa zorlamak için 7 Eylül tarihinde kapitülasyonları kaldırdı.¹³⁵

Bir yanda Alman baskısı öte yanda Enver Paşa gibi önde gelen hükümet üyelerinin Almanya yanında bir an önce savaşa girme arzusu neticesinde 9 Eylül’de Osmanlı donanmasının başkomutanı olan Amiral Souchon komutasındaki Midilli ve Yavuz gemilerinin de bulunduğu donanma 28-29 Ekim 1914 gecesi Odessa ve Sivastopol limanlarını topa tuttu. Böylece Osmanlı Devleti, Almanya yanında fiilen savaşa başlamış oldu.¹³⁶

Almanlarla yapılan ittifakın gereği olan Karadeniz baskını ile Osmanlı Devleti I. Dünya savaşına girmiş oldu. 24 Ekim 1914 tarihinde Enver Paşa’nın Genel Karargâha çektiği telgrafta Türk ordusunun savaş ilan etmeden Rus filosuna taarruz ederek Karadeniz’de deniz üstünlüğünü ele geçirme talimatı aldığını belirtmiş ve zamanın, Amiral Şouchon’un takdirine bırakıldığını yazmıştır.

Karadeniz baskınını Almanların düzenlediği yorumlarının yersizliğini gösteren pek çok emir belgesi vardır. 5 Kasım 1914 tarihinde Küçükçekmece’de bulunan Rus kilisesinin yıkımı sırasında konuşan Cemal Paşa bu işin kendi bilgileri dâhilindeki özel bir emirle yaptırıldığını açıkça ifade etmiştir.¹³⁷

Karadeniz baskınının ardından Amiral Ebergard hazırladığı raporda kısaca , 29 Ekim, Saat 03.00’te iki Türk torpidosunun Odesa limanına girdiğini, nöbetçi olan

¹³⁵Shaw, a.g.e.,s.374.

¹³⁶A.V.Şişov, *Pervaya Miravaya Voyna Pralog 20. veka*, Russiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Viseabşey İstori Assotsiatsiya İstoriyov Pervoy Miravoy Vaynı, Moskova,1998,s.578, Zayonchkovsky, a.g.e.,s.317, Reynolds, a.g.e.,s.197., Uçarol, a.g.e.,s.562.,Bayur, a.g.e.,s.240.,Sander, a.g.e.,s.297.,Kurat, a.g.e.,s.419.

¹³⁷ Balcı, a.g.e.,s.119.

Kubanets gambotunun Rusça konuşan Türk torpido komutanından parolayı alamayınca derhal ateşe başladığını öte yandan Donets gambotunun ateş açmadan bir Türk torpili ile batırıldığını ve Sivastopol'daki filonun Odesa'ya yapılan baskını haber alınca silah başı yaptığını saat 07.00'ye doğru bombardımana başlayan Goeben tabyaların ateşi ile karşılaştığını ve üzerine gönderilen bir torpido filotillasının şiddetli ateş karşısında geri dönmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Goeben'in bombardımanının ardından liman önünden uzaklaşmaya başladığında Prut adlı nakliye gemisine rastladığını, bu geminin komutanının teslim olmayı reddederek gemisini batırdığını, Türk filosunun Feodosiya (Kefe) ve Novorassiski limanlarını da bombaladığını, toplam zayıatın 37 ölü ve 14 yaralı olduğunu yazmıştır.¹³⁸

Rus tarihçi Maslovski bu baskını şöyle anlatmıştır: *“Şafak vakti saat üçte Rus bayrağını taşıyan iki Türk muhribi, mutad işaretiyle Odesa limanına girmiş ve ani bir taarruzla bizim döneç topçekerimizi batırmıştır. Aynı günün sabahı saat yedide Yavuz Sivastopol önüne gelerek şehre ateş açmış ve buna sahil bataryalarımız mukabele etmişlerdir. Yirmi dakika sonra Yavuz çekilip gitmiştir. Aynı günde Midilli Kruvazörü de Novorassiski'yi bombardıman etmiştir.”*¹³⁹

Bu baskın hakkında Rus kaynaklarında, Alman gemilerinin daha Akdeniz'de iken İstanbul'a geleceğinin bilindiğini belirtilir. Rusya dışişleri bakanı Sazanov'dan Amiral Eberhart'a gelen bir telgrafta Yavuz'un Karadeniz'e girmesi halinde kesin bir zafer kazanılacağı bilinse de taarruz edilmemesini istemiştir. Zira o dönemde İtilaf devletleri, İngiltere'nin sömürgelerinde ve Rus işgalindeki Kafkasya'da bulunan Müslümanlara karşı, Osmanlı devletini saldırgan gösterme politikasını takip

¹³⁸ Ögün, Sibgatullina, a.g.m.,s.95.

¹³⁹ Belen, a.g.e.,s.75.

ediyorlardı. Ruslar savaştan önce Baltık denizinde batan Alman kruvazörü Mageburg içerisinde Alman şifrelerini bulmuşlardı. Bunları İngiltere'ye de veren Ruslar savaş boyunca Türk ve Alman gemilerinin bütün hareketlerini yakından takip edebildiler.¹⁴⁰ Ayrıca, Bab-ı Ali'de ki Rus büyükelçiliğinin binasında bulunan radyo vericisi sayesinde hem Sivastopol'a bilgi aktarımı yapılıyor hem de Türklerin, Almanların ve diğer ülkelerin radyo yayınlarına parazit yapılıyordu. Rus büyükelçiliği, Alman büyükelçiliğinin radyo telgraflarının tümünü okuyarak önemli olanlarını Dışişleri bakanı Sazanov'a aktarıyordu. Alman büyükelçiliğinin ismi "atsuda"(buradan), Alman büyükelçisi Wangenheim'in ismi ise "Pavlov" idi.¹⁴¹

Sazanov, 28 Ekim'de Türklerin yakın gelecekte savaş ilan edeceğini ve Kerempe yönünde gittiğini Amiral Eberhart'a bildirmişti. Rus Amiral Eberhart, 28 Ekim'de Sivastopol önünde bir ileri karakol oluşturulmasını ve Türk gemilerine düşman muamelesi yapılması emrini verdi. Lakin bunun ciddi bir iş olduğunu söyleyen Sivastopol Filotilla Komodoru gemilerin ikmallerini tam olarak yapabilmesi için emri geri aldırdı. Rus torpidobotları ise limanlarda yüksek hıza hazır bulundular. 29 Ekim, sabah saat 4.15'te Odesa'nın bombardımana tutulduğu haberi alındı. Yavuz saat 6.00 ya kadar limana yaklaştı. Tarayıcılar düşmanın 4 millik mesafede olduğunu rapor edince donanma komutanı 6.23'te rasatlı mayınlara ikaz cereyanı verilmesini kabul etti. Emrin uygulanması için geçen 15 dakikalık sürede Yavuz limanları bombaladı. Rusların uzun süre karşılık vermemesi savaş ilanı için gereken ortamı kabullendiklerini göstermesi açısından önemlidir.¹⁴²

¹⁴⁰ Balcı, a.g.e.,s.120.

¹⁴¹ Şirokorad, a.g.e.,s.456.

¹⁴² Balcı, a.g.e.,s.121.

Karadeniz baskınının ardından Rus Kafkas Ordusu 1 Kasım sabahından itibaren Türk sınırını geçmeye başladı. 1. Rus Kolordusu, Sarıkamış-Köprüköy yönünden İd-Horasan-Yüzveren hattını, Erivan müfrezesi ise Karaköse güneyindeki Murat nehri geçitlerini alacaktı.¹⁴³ Beklenen bu hamle karşısında 3. Ordu Erzurum bölgesinde muharebeye karar verdi. Rusların sınıra tecavüzünü, Türk ordusu saat 9'da haber alarak tedbirler aldı.¹⁴⁴

Karadeniz baskını savaş ilan edilmeden Rus donanmasını imha ederek Karadeniz'de üstünlüğün sağlanmasını öngörüsünü yerine getirmemiş fakat Ruslara verilen zarardan çok doğurduğu siyasal sonuçlar nedeniyle önemlidir. Amiral Souchon her ne kadar Rus donanmasını imha edemese de İttihak ve Terakkinin savaş isteyen isimlerinin, istemeyenlere karşı emrivaki yapmasını sağlamıştır. Başta Sadrazam olmak üzere nazırların çoğundan habersiz yapılan bu baskın yüzünden Oskan Efendi, Mahmut Paşa ve Süleyman El-Bostani gibi nazırlar istifa etmişlerdir.¹⁴⁵

İngiliz donanması baskının yaşandığı gün İzmir Limanından çıkan ilk Türk gemisine saldırmış, İngilizler üçüncü bir Türk gemisine de el koymuştur. Bu da Alman ittifakını savunarak tepki çeken paşaları rahatlatmıştır.¹⁴⁶ Ruslarla uzlaşma konusunda bir ilerleme olmadığından Ruslar çeşitli yerlerden Erzurum sınırını geçmişlerdir. İngiliz donanması da Çanakkale ve Akabe limanlarını topa tutmuştur. 11 Kasım 1914 tarihinde savaş halinin kabulü hakkında padişah iradesi çıkmıştır. Ayan ve Mebusan meclisleri de savaş ilanını çoğunlukla kabul etmişlerdir.¹⁴⁷

¹⁴³ Belen, a.g.e.,s.103.

¹⁴⁴ Belen,a.g.e.,s.104.

¹⁴⁵ Reynolds, a.g.e.,s.198., Bayur, a.g.e.,s.259, Balcı, a.g.e.,s.122.

¹⁴⁶ Balcı,a.g.e.,s.122.

¹⁴⁷ Balcı,a.g.e.,s.123.

Osmanlı Devletinin savaşa giriş tarzı çok eleştirilse dahi tek gayesi varlığını sürdürmek olan ve tüm ekonomisi batı sermayesine bağlı olan bir devletin pek fazla seçeneği olmadığı açıktır. Rus, İngiliz ve Fransızların baskın hakkındaki tepkilerine karşı Türk hükümeti Karadeniz’de Rus donanmasının Türk gemilerine hücum ettiği ve buna karşılık bu bombardımanın gerçekleştirildiğini iddia eden bir bildiri ile cevap vermiştir. Kurban bayramı arifesinde vukuu bulan bu olaydan devlet ricalinin çoğunun haberi yoktu, haberi ertesi gün Dolmabahçe sarayındaki bayramlaşma sırasında öğrenmişlerdir.¹⁴⁸

Osmanlı Devletinin bu saldırısı İstanbul ve Boğazları ele geçirmek için fırsat kollayan Rusları memnun dahi etmiştir. Rus Çarı II. Nikola 2 Kasım 1914 tarihinde Rus halkını Türklerle savaşa çağıran manifestosunu yayınlamıştır. Manifestoda sınırlarına hücum etme küstahlığıyla suçladığı Türklere karşı halkı mücadeleye çağırmıştır.¹⁴⁹

3 Kasım 1914 tarihinde “Novoye Vremya” gazetesinde yayınlanan “Çar Cenaplarının Manifestosu” adlı baş makalede vatanlarının çıkarlarını Almanlara satmış olan maceraperest Türk zümresinin yok olacağı ve Türkiye’nin Avrupa kıtasından silineceği belirtilirken, Büyük Rusya’nın evlatları olarak onlara Avrupa’yı Türklerden kurtarmak görevinin düştüğü ve Rusların İstanbul’a muhakkak sahip olacağı görüşü öne sürülmüştür. Ruslar İstanbul’u almayı ecdatlarının kendilerine bir vasiyeti olarak görmekteydiler. Türk tarafında da durum farklı değildi. Sultan Mehmet Reşat yazdığı beyanname¹⁵⁰ ile Rusların Türklerin baş düşmanı olduğunu ve üç yüz yıldır Osmanlı Devletine çok düşmanlık ettiklerini belirterek halkını bu

¹⁴⁸ Kurat, a.g.e.,ss. 245-247.

¹⁴⁹ Reynolds, a.g.e.,s.198.

¹⁵⁰ Beyanname için bkz. Kurat,a.g.e., ss. 250-252.

düşmanlara karşı savaşa çağırmakta iken, dönemin başkumandan vekili Enver Paşa da “*Arkadaşlar....*” şeklinde başlayan ve askerlere daima mücadeleyi, savaşta daima ileri gitmeyi öğütleyen beyannamesi ile tıpkı Padişahın yaptığı gibi askerleri savaşa çağırmıştır.¹⁵¹

Rusya’nın savaş ilanının ardından İngiltere ve Fransa da Osmanlı Devletine karşı savaş ilan etti. 12 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı Devleti bu üç itilaf gücüyle de savaşa girmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti 12 Kasım tarihinde resmi olarak İngiltere, Fransa ve Rusya’ya da cihat ilan ettiğini açıkladı.¹⁵²

2.3. Enver Paşa

Savaş dönemini ve Sarıkamış Harekâtını daha iyi idrak edebilmek için Enver Paşa’nın kimliğini ve onun bakış açısını bilmek önemlidir. Enver Paşa’nın doğru değerlendirilmesi için ise üç yönden anlaşılması gerekir. Bunlar İttihat ve Terakki’nin derinliği, kendi karakteri, görevlerinin kazandırdığı yetkileri kullanım biçimidir.¹⁵³ 3.Ordu'nun Doğu Cephesi’nde Rus kuvvetlerine karşı girdiği Sarıkamış Harekâtı’nın komutanlığını üstlenen Enver Paşa, Osmanlı Devletinin son döneminde etkili olan asker ve devlet adamıdır. Ünlü Jön Türk üçlüsünün en genci ve en ünlüsüdür. Etkileyici bir kişiliğe sahip ve cesur olmasına rağmen örgütlenme konusunda başarılı bir isim olamamıştır.¹⁵⁴

Asıl adı İsmail Enver olan Enver Paşa, 23 Kasım 1882 tarihinde İstanbul’da doğmuştur. Babası Hacı Ahmet Bey, annesi Ayşe Hanım’dır. 1902’te kurmay

¹⁵¹ Kurat,a.g.e.,s.253.

¹⁵² Şişov, a.g.e.,s.578.

¹⁵³ Balcı, a.g.e.,s.126.

¹⁵⁴ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki(1908-1914)*,Çev. Nuran Yavuz,6.Basım, Kaynak Yay., İstanbul,2004,s.205.

yüzbaşı olarak Harp akademisinden mezun olmuş, ardından Genç Türklere katılmıştır. 1908 devriminde “Hürriyet kahramanı” sanını kazanmıştır. Enver Paşa 1909-1911 yılları arasında Berlin’de askeri ateşe olarak görev yapmış ve Alman askeri yapısı hakkında bilgi edinmiştir.¹⁵⁵ Ardından İstanbul’a dönmüş ve Babıali baskınında en önde gelen isimlerden biri olmuştur. 1913 yılında Harbiye nazırı olmuştur.¹⁵⁶

Enver Paşa’nın kariyerindeki yükselişi daha detaylı anlatımla şöyle gerçekleşmiştir, 1908 Reval görüşmelerinde Osmanlı topraklarının bölüşülmesi kararının alınışı Cemiyeti acele harekete geçmeye sevk etmiştir. II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyeti ilan edince Selanik’e giden Enver Paşa, subaylar içerisinde en kıdemlisi olduğundan Selanik’te “hürriyet kahramanı” olarak karşılanmıştır. Meşrutiyetin ilanı ile toprak kayıpları durdurulamasa da İttihat ve Terakki Cemiyeti iyiden iyiye güç kazanmıştır. Dönemin meşrutiyet karşıtlarının çıkardığı 31 Mart ayaklanmasını bastırma görevi de bu cemiyete düşmüştür. Meşrutiyeti korumak üzere Selanik’ten yola çıkan Hareket ordusunun başında Mahmut Şevket Paşa varken o sırada Berlin ataşesi olan Enver Paşa ordunun kurmay başkanlığı görevini üstlenmiştir. Enver Paşa, isyan bastırıldıktan sonra tekrar Berlin’deki görevine dönmüş ve 1911’de İstanbul’a dönerek Padişah’ın yeğeni Naciye Sultan ile nişanlanmıştır.¹⁵⁷

Enver Paşa, Mustafa Kemal ve Fethi Okyar ile birlikte İtalyanlar tarafından ilhak edilen Trablusgarp’a giderek Bingazi ve Derne’de ki kuvvetlerin başına

¹⁵⁵ Reynolds, a.g.e.,185.

¹⁵⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, 8.Baskı, T. T.K. Basımevi, Ankara, 2000,s.225.

¹⁵⁷ Aksun, a.g.e.,s.14.

geçmiştir. Bir yıl süren başarılı direnişe rağmen 1912 yılında Balkan Savaşlarının çıkması üzerine İstanbul'a dönen Enver Paşa 1912 yılında Trablusgarp'taki başarılı savunmasından dolayı Yarbaylığa yükselmiştir. Enver Paşa'nın, Trablusgarp'taki başarısı Mustafa Kemal ile aralarında rekabet yaşanmasına neden olmuş ve Enver Paşa, Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki içerisinde önder konuma geçmesini engellemiştir.¹⁵⁸

Enver Paşa, 1913 Kasımında Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurdu. Balkanlarda isyancılarla, İtalyanlara karşı da asi olarak savaşmak Enver Paşa ve diğer Osmanlı subaylarını düzensiz savaşa adanmış milis bir örgütün değeri konusunda etkilemişti. Osmanlı'nın hareket etmeye zorlandığı, diplomatik olarak kısıtlı ve hassas olduğu durumlarda, "makul inkar" sağlayabilecek bir örgüte ihtiyaç olduğunu görülüyordu. Enver Paşa ve onun Türk ve Alman danışmanları Teşkilat-ı Mahsusa'yı Kafkasya ve Rusya'da isyanlar başlatmak için kullanmayı umuyordu. Ağustos'ta Bahaeddin Şakir, Hilmi, Ruseni ve Ömer Naci Beylerden oluşan heyet Kafkasya sınırına gidip Rusya'ya karşı bir isyan hazırlamak için "Kafkasya İhtilal Komitesi"ni kurmuşlardır.¹⁵⁹

10. kolordu kurmay başkanlığına getirilen Enver Paşa, 23 Ocak 1913 tarihinde yapılan Babıali baskınında öncü rol oynamıştır. Bu darbe ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı ele geçirmiştir. Balkan savaşında kazandıkları toprakları kendi aralarında paylaşamayan Balkan devletlerinin birbirlerine karşı giriştikleri mücadeleden faydalanan Enver Paşa, 22 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'ye girmiş, herhangi bir direnişle karşılaşmadan Edirne'yi geri almıştır. Bu olay üzerine ünü

¹⁵⁸ Shaw, a.g.e.,s.360.

¹⁵⁹ Reynolds, a.g.e.,s.217.

iyiden iyiye artan Enver Paşa “ Edirne Fatihı” unvanını almış ve kariyerinin zirvesine erişmiştir.¹⁶⁰ 18 Aralık’ta yarbaylıktan albaylığa terfi eden Enver Paşa, kısa süre sonra Tuğgeneralliğe yükselerek Harbiye Nazırı olmuştur. Enver Paşa’nın Trablusgarp’ta ve 1908 Meşrutiyeti için gösterdiği cesur tavır genç subayları çok etkilemiştir. Göreve gelir gelmez üst rütbeli pek çok Osmanlı subayını emekliye sevk ederek orduyu gençleştirme yoluna gitmiştir.¹⁶¹

Ordudaki okuryazar oranının arttırmak amacıyla “Enveriye yazısı ”denen daha açık bir yazıyı devreye sokmuştur. Orduda Alman modelini uygulamış ve başta Liman Von Sanders olmak üzere pek çok Alman subaya orduda yer vermiştir. 5 Mart 1914 tarihinde Enver Paşa, Naciye Sultan ile evlenmiştir. Yaklaşan savaş sırasında ordunun başındaki isim olan Enver Paşa, Padişahın hak ve yetkilerinin temsilcisi, Harbiye nazırı ve başkomutan vekilidir. Enver Paşa, 11 Nisan 1913 tarihli bir mektubunda “*Bu ordu mağlubiyet için yaratılmamıştır. Sadece başlarında büyük bir komutanları yok. Demir gibi bir irade ile orduya hakim olunur*” diyordu.¹⁶² I. Dünya savaşını Almanların kazanacağına olan inancı tamdı.

Almanlara göre Enver Paşa’nın en büyük meziyeti, ordusu hakkında yapılan tavsiyelerin doğruluğuna inandığı takdirde bunları düzeltmek için var gücüyle çalışmak olmuştur. Türk ordusundan birçok Türk askerini uzaklaştırarak yerlerine Alman subaylarını getirmiştir. Enver Paşa Alman çalışma tarzının faydasını anlasa dahi din, dil ve iç teşkilat açısından yapması gereken düzenlemeleri tam kavrayamamıştı. Baron Kress von Kressenstein, Enver Paşa’yı Goben ve Bresslau’nun Çanakkale boğazından geçişine izin verdiği için cesur ve kararlı olarak

¹⁶⁰ Çolak, a.g.e.,s.8.

¹⁶¹ Çolak,a.g.e,s.9.,Belen, a.g.e.,s.36.

¹⁶² Balcı, a.g.e.,s.129.

göstermiştir. Enver Paşa'nın kabiliyetli, zeki bir devlet adamı olduğunu ancak en büyük zaafının askeri yeterince tanımayışı olduğunu belirtmiştir. Almanların Enver Paşa'ya merkez devletleriyle olan ittifaka sadakati, maruz kaldığı muhalefetlere büyük bir enerji ile karşı gelmiş olması dolayısıyla, büyük şükran borcu olduğunu ifade etmiştir. Enver Paşa'nın kendi arzusuyla Alman sevk ve idaresi altına girdiğini, Alman başkomutanlığının arzularını yerine getirmek için bazen Türk harp idaresinin menfaat ve ihtiyaçlarını hesaba katmadığını bundan dolayı, Türk politikacıları ve subayları arasında şiddetli eleştirilere ve ciddi muhalefete maruz kaldığını yazmıştır.”¹⁶³ Enver Paşa hakkında bu ve benzeri birçok değerlendirme yapılmıştır; ancak değerlendirmeleri yapan kişilerin ne derece objektif olduğu şaibelidir zira kişilerin kendi uluslarının politika ve çıkarları doğrultusunda yorumlarda bulunması ihtimal dahilindedir.

Sarıkamış harekatı sonrası hatıralarını yazan Köprülü Şerif İlden de, Enver Paşa hakkında hakaretamiz ifadeler kullanmıştır. İlden, Enver Paşa'yı inatçı, kendine güveni yüksek, sabit fikirli, kimseye güvenmeyen biri olarak tanımlar. Ayrıca hakseverlik, insaf ve erdemliliğin Paşa'da çok az bulunduğunu söyler.¹⁶⁴

Esir alındığı dönemi ve firar öyküsünü “Bir Serencam-ı Harp” adlı hatıratında aktaran 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa da esir düşmesinin ardından emekliye sevk edildiğini; ancak çok meşakkatli bir yolculuğun ardından yurda döndüğünde öğrenmiş ve onu emekliye sevk eden Enver Paşa hakkında sert eleştirilerde bulunmuş, Enver Paşa'nın komutasının yanlış olduğunu ifade etmiştir. Enver

¹⁶³ Aksun, a.g.e.,s. 35.

¹⁶⁴ Köprülü Şerif İlden, *Sarıkamış/Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3.Ordu /Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Yay. Haz. Sami Önal, Türkiye İş Bankası Yay.,İstanbul,1996,ss.122-123.

Paşa'nın katiyen eleştirilere kulak asmadığını sorumsuz davranışlar sergilediğini ve nihayetinde harekatin son aşamasında komutayı başka bir arkadaşına devrettiğini yazmıştır.¹⁶⁵

1916 yılında Alman ordularının fiili başkomutanı olan Mareşal Hindenburg Enver Paşa'yı ordusunu Alman ihtiyaçları uğruna kullanması açısından övmüş ve onun komutanlıkta başarısız olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁶ Hindenburg'un yardımcısı General Lüdendorf ise Enver Paşa'nın Türk ve Alman komutanları dahi bıktıracak derecede Almanların her isteğini yerine getirecek derecede Alman hayranı olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁷ Bir dönem vekil sıfatıyla Enver Paşa'nın Kurmay başkanlığını yapmış olan General von Kress ise, Enver Paşa'nın Almanlara sarsılmaz bir sadakati olduğunu ancak askerlik konusunda tecrübesiz ve bilgisiz olduğunu, Türk arkadaşlarıyla olan ilişkilerinde ise çekingen, sert olduğunu ayrıca ordunun bakım ve ihtiyaçlarına karşı kayıtsız olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁸

General von Bronsart, Enver Paşa'nın ona muhalif olan kişilerce düşürülmeye çalışıldığını; ancak onların hiç birinin onun yerine layık olmadığını belirterek onun kadar çalışkan, gayretli, teşkilatçı ve Alman dostu kimsenin olmadığını ifade etmiştir.¹⁶⁹

Enver Paşa'nın Harbiye nazırı olmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin baskıcı bir yönetime gireceğini düşünen Rus Çarı ve Sazanov'un aksine İstanbul'da ki Rus büyükelçisi Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki liderleri arasında en hırslı ve atak olanı

¹⁶⁵ İhsan Latif, **Bir Serencam-ı Harp**, Sad. Burhan Göksel, Fon matbaası, Ankara, 1988, s.157.

¹⁶⁶ Bayur, a.g.e., ss.299.

¹⁶⁷ Bayur, a.g.e., s.300.

¹⁶⁸ Bayur, a.g.e., ss.302-303.

¹⁶⁹ Akdes Nimet Kurat, **Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de bulunan Alman Generallerin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966, s.28.

olduğunu, mütevazî görünmesinin ise sadece bir aldatmaca olduğunu ifade etmiştir. Onun bu rolünü iyi oynamasının, Osmanlı hanedanının ve bu hanedanla bağlantılı olan halifeliğin sonu olacağını, bunun sadece Türkiye için değil Rusya'nın politikaları için de çok önemli bir fırsat olduğunun zamanla ispatlanacağını iddia etmiştir. Büyükelçi Enver Paşa'nın saltanatı ve hilafeti kaldıracağını ve içerisinde çok fazla Müslüman ve Türk nüfusu olan Rus İmparatorluğunu da bu durumun rahatlatacağını düşünüyordu.¹⁷⁰

Enver Paşa'yı yakından tanıyanlar ise Paşa'yı mükemmel ahlaki değerlere sahip, kibar, sinirlerine hâkim, sır tutan bir kişi olarak tanımlamışlardır. Onlara göre zeki, terbiyeli, iffetli, idealist, cesur, azimli bir karaktere sahip olan Enver Paşanın , idealist bir kişi olarak tüm düşüncesi vatanının refahı için çalışmaktı. Enver Paşa'ya ait mektuplar incelendiğinde ise onun vatanına olan bağlılığı göze çarpmaktadır.¹⁷¹

Enver Paşa, iki Alman gemisinin boğazlardan girmesi yönünde izni ve bu gemilerin 29 Ekim 1914 tarihinde Rus Çarlığı liman ve gemilerine saldırması için gerekli onayı vermiştir. 14 Kasım'da Osmanlı Devleti ittifak devletleri bloğu dahilinde resmen I. Dünya savaşına girmiştir. Açılan ilk cephe Ruslara karşı savaşılacak olan Kafkas cephesi idi. Bu cephede Enver Paşa 3.Ordu komutanlığını üstlenmiştir.

¹⁷⁰ Çolak, a.g.e.,s.12.

¹⁷¹ Balcı, a.g.e.,s. 126.

2.4. Kafkas Cephesi

Ağustos 1914’de başlayan savaşta Osmanlı Devleti tarafsız kalsa da bunun çok uzun sürmeyeceğinden şüphe eden İtilaf devletleri ayrıca savaşın kısa sürede biteceğine inanıyor ve savaşın belli başlı cephelerde yapılacak çarpışmalar şeklinde cereyan edeceğini sanmaktaydılar. Rus orduları Başkumandanı Grand Duke Nicholos, Fransa’nın askeri düşüncelerinin etkisindeydi ve bu yüzden İstanbul’a ulaşmanın yolunun Berlin’den geçeceği düşüncesine katılıyordu. Türklerle savaşma durumunda üç ihtimal vardı:

- a) Yalnız Türkiye ile savaşılması halinde Kafkasya’da bulunan üç kolordu, ayrıca dört kolordu ile takviye edilerek taarruza geçilecekti.
- b) Müttefik devletler ve Türkiye ile savaşılması halinde Kafkasya ordusu, batı cephesine bir kolordu yollayacak ve ikinci bir celp halinde Kuban ve Terek Kazaklarından teşkil edilen bütün alayları da gönderecekti.
- c) Türkiye’nin tarafsız kalması halinde Müttefik devletlerle savaşılması durumunda Batı cephesine iki Kafkas kolordusu gönderilecek, ayrıca Kafkas Dragon Tümeni ve Kazak alayları yollayacaktı.¹⁷²

Kafkas cephesinde Rusların savaş düzeni yedi bölgeden oluşmaktaydı. Bunlar Batum bölgesi, Oltu bölgesi, Sarıkamış bölgesi, Kağızman bölgesi, Erivan bölgesi, Bakü bölgesi, Azerbaycan bölgesi şeklindedir. Sarıkamış bölgesinde General Berhman komutasında 24 tabur, 92 top, 24 Kazak süvari bölüğü bulunmaktadır. Harekat istikameti Sarıkamış, Pasin vadisi, Erzurum’dur.¹⁷³

¹⁷² W.E.D. Allen, P.Muratoff, *Kafkas Savaşları, Türk-Kafkas Sınırındaki Savaşların Tarihi, 1828-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 223.

¹⁷³ Hikmet Özdemir, *Ermeni Asıllı Rus General Kargonoff’a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, Harp Akademileri basımevi, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 11.

Kafkasya ordusunun bütün kuvveti 100 tabur, 117 sotnik bölük ve 256 toptu. Kafkasya ordusunda takriben 100.000 piyade, 15.000 süvari,250 top vardı. Ayrıca 1 Eylülde yaklaşık 150.000 mahalli ihtiyat askeri de kıtalarına katılmıştı.¹⁷⁴ Bunlar geri hizmette kullanılacaklardı ve takviye birliklere katılacaklardı. Kasım sonunda 3. Kafkasya Piyade Tugayı hazırды, 4 Ermeni Druzhiny'si (Druzhina: Arkadaşlık., Tatbikatta 1000 kişilik komandolar şeklinde ifade edilebilir) kurulmuş bunları iyi savaşan diğerleri izlemişti ve Gürcülerden de aynı şekilde iki gönüllü birlik kurulmuştu. Ruslar asker ve teçhizat olarak Türklerden üstündü.¹⁷⁵ Ruslarla karşılaştırıldığında Osmanlılar ulaşım ve iletişim açısından da dezavantajlıydı. Harita üzerinde bakıldığında Türkler merkezde bulunma avantajına sahipti. Ruslar ise Karadeniz'den İran'daki Urmiya gölüne kadar 350 km'lik bir hat boyu alana yayılmıştı.¹⁷⁶

Zayonchkovsky ise Rus ordusunun Kars, Erzurum; Erivan, Eleşkirt yönündeki iki önemli operasyonu için iki gruba ayrıldığını büyük olan kıtanın Kars yönündeki Oltu, Sarıkamış bölgesine yöneldiğini, küçük olan kıtanın ise Erivan yönündeki Iğdır bölgesine yöneldiğini ifade etmiştir. Rus Kafkas ordusunun 153 tabur,175 sotnik ve 350 topa sahip olduğunu Türklerin ise 100 tabur, 35 bölük, 244 topa sahip olduğunu, ayrıca Türklerin Kürt düzensiz birliklerinin de olduğunu belirtir.¹⁷⁷

Kafkasya ordusunun kumandanı Umumi Vali Kont İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov idi. 77 yaşında olan Kont, o sıralarda hastaydı. Başkumandanlık

¹⁷⁴ Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion At Van*, The University of Utah Press, Utah,2006,s.176.

¹⁷⁵ Allen, Muratoff,a.g.e.,ss.224-225. , Eyüpoğlu, a.g.m., s. 95.

¹⁷⁶ McCarthy, Arslan, Taşkıran, Turan, a.g.e.,s.177.,Zayonchkovsky, a.g.e.,s.375.

¹⁷⁷Zayonchkovsky, a.g.e.,ss.373-374.

görevini gerçekleştiren yardımcısı General Mişlayevski idi. Kafkas ordusu Kurmay başkanı ise General Nikolay Yudeniç idi.¹⁷⁸ Kafkas ordusunun görevi Bakü-Vladikafkas demiryolu ile Tiflis- Vladikafkas arasındaki Voyen-Gürcistan karayolunu tutmak, Kafkas-ötesi-Bakü’de ki mühim üretim merkezlerini korumak ve Türk ordusunun Kafkaslara gelişine müsaade etmemektir. Bu görevlerin yerine getirilebilmesi için Ermenistan’ın Türklerin elinde olan kısmına girmesi Türk öncü kuvvetlerinin yenilmesi dağlık alanlarının sınır kısımlarını savunması gerekiyordu.¹⁷⁹

Ekim 1914 tarihinde Kafkasya ordusunun kuvveti üstün olmasına karşın aktif savunma yapılması esasına dayanan bir harekât planına göre düzenlenmişti. Beş ayrı grup sınırın ötesindeki beş ulaştırma yolu olan Erzurum- Kars, Erzurum-Oltu, Erivan-Beyazıt, Batum bölgesi, İran Azerbaycan’ı müfrezesi güzergâhlarını tutuyordu.¹⁸⁰

Erzurum’da bulunan Hasan İzzet Paşa, 9. Kolordunun Çoruh üzerinde İspirde bulunan bir tümeni ile 11. kolordunun Murat suyu üzerinde Tutak’ta bulunan bir tümeni dışında Erzurum mıntikasının kuvvetlerinin dengesini korumuş ve Irak’tan 37. Tümenin kendisini takviyesini beklemişti. Hamidiye teşkilatından da 8000 Kürt, Eleşkirt vadisinde beklemekteydi. Böylece Hasan İzzet Paşa’nın Erzurum civarında dört piyade tümeni, bir nizami süvari birliği mevcuttu ve bu sayı Ruslarla mücadele için yeterli görülüyordu.¹⁸¹

Öte yandan Türk askeri kuvvetleri ve kumandanları savaşın başında şöyle dağılmıştı: 1.Kolordu; Liman von Sanders kumandasındaki bu ordu 1., 2., 3. kolordulardan oluşmakta ve görevi İstanbul ve Boğazları savunmaktır. 2.kolordu, 4.

¹⁷⁸ Allen, Muratoff, a.g.e.,s. 225., Şirokorad, a.g.e.,s.489.

¹⁷⁹ Şirokorad,a.g.e.,s.490.

¹⁸⁰ Allen „Muratoff,a.g.e.,s. 225.

¹⁸¹ Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 226-227.,Eyüpoğlu, a.g.m., s. 95.

ve 5. Kolordulardan oluşmakta ve bu orduyu Cemal Paşa kumanda etmekteydi. Rus sınırında bulunan 3. kolordu ise Sivas ve Karadeniz arasında bulunan 10. Kolordu ve Erzurum çevresinde bulunan 9. ve 11. Kolordulardan oluşmaktaydı. 3.kolordunun başında Hasan İzzet Paşa bulunuyordu. Kurmay başkanlığında ise Yarbay Felix Guse bulunuyordu. Enver Paşa “Turancı” ülküsünü gerçekleştirme konusunda Rus sınırındaki 3. Kolorduya büyük önem veriyordu.¹⁸² Türk kuvveti üç piyade bölüğünden, bir süvari bölüğünden, dört ya da beş atlı Kürt tümeninden, hudut askerleri ve jandarmalardan oluşmaktaydı.¹⁸³ 3. Kolordu’nun 244 sahra topu vardı ve Mezopotamya’dan 13.kolorduya bağlı 37. Piyade tümeni kaydırılmıştı. Ordunun ana kuvvetleri Erzurum’da toplanmıştı. 3.Kolordu’nun görevi Sarıkamış bölgesinde Rusları yenerek Kars için tampon olacak bir kuvvet bırakarak Ardahan ve Batum’a saldırmaktı. Eğer Rus ordusunun ana kuvvetleri Erzurum yönünde ilerlerse 3.kolordu Rusları Erzurum’un doğusunda çember içine almayı planlıyordu.¹⁸⁴

3.Kolordu’nun 29 Ağustos 1914 tarihli mevcudu 80.000 iken bunlardan yalnızca 1/4’ünün asker giysisi vardı. Eylül ayına gelindiğinde mevcut 160.000’e ulaşırken kıyafet konusunda bir gelişme yaşanmamıştır. 3. Ordu’nun durumunu Felix Guse’nin 25 Eylül 1914 tarihinde Liman von Sanders’e yazdığı şu mektup şöyle yansıtmaktadır: “...Süvari tümeninin hayvanları genel olarak harekata kabiliyetli değildir. Birinci ihtiyat Süvari Tümenini gördüm. Renk renk bir mahiyet arz ediyordu. Ordu komutanı önünde, bir süvari alayının yaptığı hücum karma karışık bir görünümdeydi. Bunlardan daha fazla bir şey gayet tabi beklenemez. Ordunun cephanesinin büyük kısmı henüz yok. Ulaştırma aracı az. Özetle ordu çok şeye

¹⁸² Kurat, a.g.e.,s. 262.

¹⁸³ Şişov, a.g.e.,s.579.

¹⁸⁴ Şirokorad, a.g.e.,s.489.

muhtaçtır...”¹⁸⁵ ifadelerden anlaşılacağı üzere ordu bir çok yönden eksik , disiplin ve organizasyon bakımından da hazırlıksızdı.

Ekim ayı başında 3. Ordu Muharip nizamiye birlikleri 83000, ihtiyat süvarileri 13.177, Erzurum müstahkem mevki 13.583, kollar 11.167, jandarma hudut birlikleri 28.583, depo birlikleri 10.081, menzil teşkilatı 5.531, Ordu karargahı 295 kişi idi. Tümü 168.608 insan ve 53.794 hayvandı. Seyyar ordunun seferberliği tamamlaması için 19.000 insan ve 14.000 hayvana daha gereksinimi vardı. Kasım ayı başında ise ordu 189.562 insan ve 60.877 hayvana sahipti. Seyyar ordu ise 129.000 kişiydi.¹⁸⁶

3.ordu’nun İstanbul ile arasındaki mesafe 1100 km iken Kafkas cephesine en yakın istasyon 600 km. uzaklarında Ulukışla yakınlarındaydı. Ulukışla’dan buraya ulaşım hayvan ve insan gücüyle yapılıyordu, bu yüzden de İstanbul’dan cepheye gönderilen malzemelerin tümü cepheye ulaşamıyordu. Denizde de tam hakimiyet olmadığından Karadeniz yoluyla da malzeme nakliyesi gerçekleşmiyordu. Ulukışla menzil hattında Ermeni çetelerinin sürekli saldırılarda bulunması donanımda yaşanan eksikliklere sebep olmaktaydı, bu saldırılar Ermeni tehcir kararında etkili olmuştur.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Çolak, a.g.e.,s.111.,Çolak, a.g.e.,s.28.

¹⁸⁶ Belen, a.g.e.,s.97.

¹⁸⁷ Çolak, a.g.e.,s.27.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARIKAMIŞ HAREKÂTI

3.1. Harekât Planları ve uygulaması

Enver Paşa yalnızca 1878 senesinde kaybedilen Kars, Ardahan, Batum bölgesini değil aynı zamanda Hazar-Volga, Türkistan ve Batı Sibirya’da bulunan tüm Müslümanları Osmanlı devleti şemsiyesi altına almayı tasarlıyordu. Enver Paşa’nın planı Pasinler ovası merkezli Kafkas ordusunun önemli güçlerini kuşatmak için onları yok etmek ve Tiflis yolunu açmayı kapsıyordu. Bu amaçla 11. Kolordu Ruslara cepheden saldırarak ve Rusların Sarıkamış’a geçişine izin vermeyecekti. 9 ve 10. Kolordular Rusların sağ yanından girerek Sarıkamış-Kars boyunca ilerleyeceklerdi.¹⁸⁸ Rusları Kafkasya’da imha etmeyi planlayan Enver Paşa’nın planına göre, bütün Transkafkasya Türklere teslim olacaktı.¹⁸⁹

Enver Paşa, General Liman von Sanders’e planını bizzat anlatmıştır. Bu çevirme hareketini araştıran Paşa bu hareketin çok güç hatta olanaksız olduğunu belirtmiş ancak Enver Paşa kendisine bu hareket sonrası Afganistan üstünden Hindistan’a yürüyeceğini söylemiştir.¹⁹⁰ Bazı Alman subayları da kendi şahsi çıkarları için Enver Paşa’nın planını destekledi, örneğin Bronsart von Schellendorf, Binbaşı Feldmann gibi komutanlar bu fikri desteklediler.¹⁹¹

Harekat planı harita üzerinde başarılı görülse de hareketin başarıya ulaşması çabuk ilerlemeye bağlıydı ve 9.kolordu kumandanı Ahmet Fevzi Paşa özel eğitime

¹⁸⁸ F.İ.Yelisseyev, *Kazaki Na Kafkazskom Fronte 1914-1917*, Voenizdat, Moskova,2001,s.56.

¹⁸⁹ Allen ,Muratoff, a.g.e., s. 234.

¹⁹⁰ Otto Liman von Sanders, *Türkiye’de Beş Yıl*, Çev. Örgün Uğurlu, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ankara, 1999,ss.56-57.

¹⁹¹ Allen , Muratoff, a.g.e., s. 234.

ve teçhizata sahip olmayan bir birliğin kış mevsiminde bu yürüyüşe dayanamayacağına dair fikrini belirtti.¹⁹²

Enver Paşa, Ruslara saldırıya geçme emrini verirken de tasarılarından şöyle bahsetmiştir: *“Eğer Ruslar geri çekilirlerse ölecekler, eğer mücadeleye devam ederlerse Kars’a kadar direnmek zorunda kalacağız.”*¹⁹³

Taarruza katılacak Türk kuvvetlerinin sayısı 120-125 bin kişiydi. Rusların 64 bin kişilik bir kuvveti vardı.¹⁹⁴ Planlanan taarruza katılacak Türk askerlerinin üstünde kışlık giysiler yoktu, ayaklarında basit çarıklar vardı ve aldıkları kumanyada çok azdı. 28. Tümen’in geçmesi gereken yol çok zorluysa da Enver Paşa Sarıkamış ve Oltu’da bulunan Rus kuvvetlerinin arasına bu Türk kuvvetini sokmanın büyük başarı getireceğini düşünmekteydi. Bu tümeni 10. kolordudan 31. tümen izleyecekti. Ayrıca 30. ve 32. tûmende harekâta katılacaktı. 30 ve 32. tûmenler birkaç gün evvel Tortum’a varmıştı. Bu kuvvetler Oltu yönünde ilerleyecekti. Ali Fethi Bey kumandasında bulunan birlikler Tortum çayından Hasköy’e, Oltu’nun 10 km. batısına varacaktı. Enver Paşa, bu harekâtın sonunda Oltu’daki Rus tugayını yok etmeyi ve Oltu’yu ele geçirmeyi planlıyordu. Böylece 9. kolordu Sarıkamış’a taarruz edecekti. Enver Paşa’nın verdiği bu emirler esasen Alman Binbaşı Feldmann, Albay Bronsart von Schellendorf’a ait hesaplardı; ancak bu hesaplara kış şartları katılmamıştı.¹⁹⁵

3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa’nın Kafkasya’da yapılacak bir taarruza karşı kayıtsız tutumu ve hareketin bahara bırakılmasını önermesi üzerine Enver Paşa, 6 Aralık’ta Erzurum’a doğru hareket etmiş, Hasan İzzet Paşa’nın istifasıyla da 19

¹⁹² Allen , Muratoff, a.g.e., s. 235.

¹⁹³ Yeliseyev, a.g.e.,s.57.

¹⁹⁴ Kurat, a.g.e.,s.271 , Allen , Muratoff, a.g.e.,s. 236.

¹⁹⁵ Kurat, a.g.e.,s.273.,Allen ,Muratoff, a.g.e., s. 237.

Aralık tarihinde 3. Ordu komutanlığını üzerine almıştır.¹⁹⁶ Kurmay başkanlık görevine Bronsart von Schellendorf'u, 2.Kurmay başkanlık görevine de Guse'yi getirmiştir.¹⁹⁷

Rus Kafkas ordusu başkumandanlığına General Varontsof Daşkof tayin edilmiştir ama bu dönemde hasta olduğu için görevini yerine getirememiştir. Başkomutan yardımcısı ise eski Erkan-ı Harbiye reisi General Mişlayefski'dir.¹⁹⁸. Başlangıçta yeterince Rus kuvveti bulunmamakta, ordu 4. Kafkas ordusu ve 2.Türkistan ordusundan oluşmaktaydı. Kafkas cephesi Batum hariç ikiye ayrılmıştı.¹⁹⁹ Sağ bölgenin hareket yönü Erzurum olmak üzere General Berhman kumandasında ve Kars, Kağızman, Sarıkamış ve Oltu oluşturmaktaydı. Sol bölge ise General Oganofski'nin kuvvetlerinden oluşmaktaydı. Harekât yönünü Türk-İran sınırının buluşma noktası şekillendirmektedir ve bu yön Erzurum'du. Bu dönemde Sarıkamış'ta 25, Oltu'da 8, Kars'ta 5, Kağızman'da 5 tabur Rus kuvveti bulunmaktaydı. Sarıkamış harekâtının başlamasıyla 155. Kubinski alayı ani bir taarruzla Zivin mevziini ele geçirmiştir. Erzurum istikametinde ise hafif çarpışmalar mevcuttu. Türk kuvvetleri Köprüköy mevzilerinde Ruslarla girdikleri çatışmalar sonucu Rus kuvvetlerini çekilmeye zorlamış ve Hoşap,Zazak ve Zars'i ele geçirmiştir.²⁰⁰ Köprüköy ve Azap Muharebelerinde başarılı mücadele veren 3. Ordu, sınırdan içeri girmiştir. 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Köprüköy ve Azap Muharebeleri'nin ardından harekâtına devam etseydi Sarıkamış'ı da ele geçirebilirdi. Ancak Hasan İzzet Paşa, ordusunu Erzurum'a çekerek savunmada kalmayı tercih

¹⁹⁶ Eyüpoğlu, a.g.m., s. 97., Çolak, a.g.e., s.114.

¹⁹⁷ Çolak, a.g.e., s.114.

¹⁹⁸ General Nikolski, *Bir Rus Generalin Anlatımıyla Sarıkamış Harekatı 12-24 Aralık 1914*, 2.

Basım, Çev.Emekli Kaymakam Yüzbaşı Nazmi, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2010, s.9.

¹⁹⁹ Nikolski, a.g.e., ss.9-10.

²⁰⁰ Nikolski, a.g.e., s.11., Eyüpoğlu, a.g.m, s. 95.

etmiştir. 3. Ordunun 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa anılarında bu durumdan bahsetmiş ve yöre halkının da ordunun geri çekilme kararına tepki gösterdiğinden bahsetmiştir.²⁰¹ General Berhman bu dönemde Sarıkamış müfrezesine katılan Türkistan kolordusu birliklerini Aras nehrinin sağ ve sol bölümlerine konuşlandırarak saldırı hazırlıklarına başlamıştı.²⁰²

Ruslar Zivin mevziinde Türkleri püskürtmüş, Türkler 8 Kasım'a doğru her türlü faaliyetine son vermiştir. Rus muharebe hattının önünde Kürt birlikleri bulunmaktaydı ve onların ardında müstahkem mevzilerde 3. Türk ordusu kuvvetleri yer almaktaydı. Hasan İzzet Paşa'nın kumandanı ise Alman Binbaşı Felix Guze idi.²⁰³ Çarpışmalar her iki tarafın keşif kıtaları arasında meydana gelmekte ve General Berhman, birliklerinin ihtiyaçlarını büyük bir titizlikle tespit etmeye çalışmaktaydı.²⁰⁴

Köprüköy Muharebesinde Rus birliklerinin Türklere saldırı düzenlenmiş ve Ruslar bu saldırı da başarılı olmuş, ayrıca 153. Bakinski Piyade alayı 900 esir elde etmiştir. 3. Ordunun gücünü parça parça kullanması kuşatma harekâtının zayıf kuvvetlerle yapılmasına ve böylece büyük fırsatların kaçırılmasına neden olmuştur.²⁰⁵

Türkler Oltu saldırısında üstün olmuş ve Ruslar mevzii tahliye etmek zorunda kalmıştır. General İstomin tarafından Rus kuvvetleri Merdenek'e sevk edilmiş ve Ruslar burada ağır kayıplar vermiştir. Liman von Sanders Türklerin başarısından

²⁰¹Hümmet Kanal, *Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cepheye Yaşananlar Ve Anadolu'ya Etkileri*, Ankara Üniversitesi D.T.C.F.Dergisi S.54, 2,Ankara, 2014, ss.90-91.

²⁰² Nikolski,a.g.e.,s.11.,Eyüpoğlu, a.g.m., s. 96.

²⁰³ Nikolski, a.g.e.,s.13.

²⁰⁴Nikolski,a.g.e,s.15.

²⁰⁵ Belen, a.g.e.,s.124.

bahsetmiş; ancak sonraları Türklerin çok büyük zorluklarla karşılaştığını da belirtmiştir.²⁰⁶ Türkler bu muharebede kısmen başarılı olmuşsa da, büyük kayıplar vermiş ve zaman kaybetmiştir.²⁰⁷ Kafkas ordusu başkumandanı Daşkof, Sarıkamış'ta meydana gelen ciddi çatışmalardan kendisine gönderilen rapor vesilesiyle haberdar olunca yardımcısı General Mişlayefski'yi bütün idare ve yönetimden sorumlu olarak bölge komutanlığına atamıştır.²⁰⁸

Sarıkamış Harekatı, 22 Aralık'ta başlamıştır.²⁰⁹ Türk 9. kolordusunun 29.Tümeni aldıkları emir sonrası Sansor'a ulaşmıştır.²¹⁰ 10. kolordu Oltu'yu işgal etmeyi düşünmüştür. Havanın durumu bu hedeflerine engel olmuştur.²¹¹

23 Aralık günü Türk cephesinde trajik bir olay yaşanmış ve iki Türk tümeni olan 31. ve 32. Tümenler yanlışlıkla birbirlerine ateş açmışlar ve bu 2000 askerin şehit olmasına neden olmuştur.²¹² Bu vaka askerler arası irtibatın ne derece eksik olduğunu gözler önüne sermiştir.

24 Aralık'ta Rus cephesinde, Micigirt'e gelerek komutayı üzerine alan Mişlayefski'nin verdiği talimatın önceliği Köprüköy'ün alınması ve Türk kuvvetlerinin buradan çıkarılması hedefi şeklindeydi. Bu yüzden birçok bölüğe saldırı talimatı verilmiş ve yardımcı kuvvetlerin gönderilmesi emredilmişti. Mişlayefski'nin bu talimatının üzerine bir karma ordu oluşturulmuş komutanlığına da

²⁰⁶ Nikolski,a.g.e.,s.18.

²⁰⁷ Eyüpoğlu, a.g.m., s. 96.

²⁰⁸ Nikolski, a.g.e.,s.19.

²⁰⁹ Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 240., Zayonchkovsky, a.g.e.,s.378.

²¹⁰ Balcı, a.g.e.,s.143.

²¹¹ Balcı a.g.e.,s.145.

²¹² Kanal, a.g.m.,s.100

Erkan-ı Harbiye reisi General Yudeniṫ atanmış, Onun yerine de geçici olarak Bolhovitov getirilmiştir.²¹³

İleri harekâtına devam eden Türk 9.kolordusu 29.Tümeni 300 civarı Rus askerini geri atarak Bardız'a girmiştir. 17.Tümen de çok zor şartlar altında hareket edebilmiş, askerin %40'ı dağılmıştır. 24 Aralık gecesi Enver Paşa 14 saatlik bir yolculuktan sonra Bardız'a gelmiştir.²¹⁴ O gece Türkler ile karşılaşan Ruslar ağır kayıp verirken Türkler 100 kadarda esir almıştır. 30. tümeni ileri sürmek için gönderilen Binbaşı Nasuhi Bey, Ruslara esir düşmüş, yanındaki tabur ve bölük komutanlarından bazıları şehit olmuştur. Aldıkları emir gereği 10. kolordu 25 Aralık'ta Beyköy önünde bulunmak için Allahuekber dağlarını açmak mecburiyetinde bırakılmıştır. Başarılı bir geri çekilme stratejisi uygulayan Ruslar karşısında Türkler hareketsiz kalmıştır.²¹⁵ Türk ordusunda 11. kolordu cephesinde taarruzlar devam etmiş, 18. tümen biraz geriye çekilmek zorunda kalmış, diğer tümenler Rus taarruzlarını durdurmuşlardı. Sarıkamış mevzii önemli yolların ve askeri harekâtın önemli bir noktasında olması hasebiyle ayrı bir önem arz etmekteydi. Bütün Sarıkamış müfrezesine taarruz harekâtı geliştirme görevi verilmiş bu amaçla Ruslar taarruza başlamıştır. General Mişlayefski Sarıkamış'tan yapılacak harekâtın önemini anlamıştır.²¹⁶ General Mişlayefski, General Berhman'a başlanılan savaşa devam etme emrini verip ordusuyla beraber Sarıkamış'a hareket etmiştir. Bu sırada 3. Ordu komutanlığını gerçek anlamda almış olan Enver Paşa, kıtalarını ikmal ederek Oltu müfrezesi üzerine yürümüş ve 9. ve 10. kolorduların 5 fırkasını Bardiz

²¹³ Nikolski,a.g.e.,s.20.

²¹⁴ Balcı, a.g.e .ss.154-157.

²¹⁵Balcı,a.g.e., ss.158-159.

²¹⁶ Nikolski, a.g.e.,s.20.

geçidine sevk ederek Sarıkamış'ı zapt etmeye çalışmıştır. Yalnız Enver Paşa aralıksız şekilde kolorduları ileri sürerken geridekilerin haliyle pek ilgilenememiştir.²¹⁷

General Mişlayefski ise Sarıkamış'ın tehlikeli bir duruma düşmesi üzerine 25 Aralık tarihinde General Berhman'a Bardiz tarafının durumunun çok vahim olmamakla beraber tehdit edici olduğunu bildirmiştir. Çektiği telgrafta Micingirt-Başköy hattına çekilme olasılığına karşılık harekâta hazırlıklı olmaları gerektiğini General Yudenic ile irtibatta bulunmalarını ve durumları ondan haber almaları gerektiğini bildiriyordu. O sırada General Yudenic'in kıtası Türkler tarafından kuşatılmış bölgedeydi.²¹⁸

General Mişlayefski rahatsızlığı sebebiyle izin almış olan ama Sarıkamış'a dönen 2. Koban Plaston tugayı kurmay başkanı Bukretof'a, Sarıkamış'a gelen 2000 kadar ikmalden bölükler oluşturma ve bunların başına Tiflis harbiye mektebinden yeni mezun olmuş 120 kadar zabıt adayının tayin edilmesini ve bunlarla ilerlemekte olan düşmanı alt etmesini emretmişti. Buradan General Mişlayefski'nin Enver Paşa'nın yaptığı harekâtı anlayamadığı ve ilerideki Türk taburlarını Oltu müfrezesini takip eden Türk kuvvetlerinden ayrılmış ve yolunu kaybetmiş kısımlar zannettiği anlaşılmaktadır. Bukretof kendi müfrezesine 2.Koban Plaston livasını takip eden 16 makineli tüfeği de aldıktan sonra Bardiz geçidine ilerlemiş ve tesadüfi bir çatışma yaşanmıştır ama bu müfreze Türklerin taarruzunu durdurmaya yetmemiş ve miralay asıl geçide çekilmiştir. Albay Bukretof, Sarıkamış garnizon kumandanı General Vorontof'a gönderdiği 25 Aralık tarihli raporda keşif kolları arasında çatışma çıktığını durum aydınlanınca taarruza geçeceğini belirtmiştir. Bu rapor Bukretof'un

²¹⁷ Nikolski, a.g.e., s.21., Eyüpoğlu, a.g.m., s. 97.

²¹⁸ Nikolski, a.g.e., s.21

faal bir harekâta karar verdiğini göstermiştir; ancak Bukretof taarruz edememiştir. Bu rapor üzerine Vorontof'un General Berhman'a bir rapor yazmış ve düşmanın ihata harekâtını derinleştirishi ve Sarıkamış'taki tehdidin artması üzerine General Mişlayefski, kıtalarının ilk mevzilerine dönmelerini emretmiştir. General Berhman 25 Aralık tarih ve 896 numaralı 39. piyade tümeni komutanı adına ve 921 numaralı suretleriyle General Prjevalski, Gulik, Baratof ve Albay Kulebakin'e gönderdiği telgraflarla kendi kolordusunun Sarıkamış'a geri çekilmesi hakkında detaylı talimat ve emirler vermiştir.²¹⁹ Ayrıca bu geri çekilme emrini General Yudenic'e yazdığı telgrafla da yinelemiştir. Ardından General Mişlayefski geri çekilme emrini vermiştir. Bu emir kendi inisiyatifi ile düzenlenerek kendi kolordusunun geniş cephede, Sarıkamış-Yolgeçmez mntikasına çekilmesini emrediyordu. Başlıca görev olarak 39. Fırkanın 3 alayına tevdi edilmekte ve Türklerin güney ve batı taarruzları halinde onlara mukavemet gösterilmesini emrediyordu. Durumların değişmesi halinde karşı bir manevraya hazırlanıldığı görülmektedir.²²⁰

Sarıkamış'ın bu gece Türkler tarafından alınamamasını Rus ve Türk Savaş tarihçileri kaçırılan bir fırsat olarak görmüştür.²²¹ O güne kadar Türk ordusunun yaptığı hatalar ordunun ilk planını uygulamayarak kuşatma cephesini uzatması, Sarıkamış'ın bu gece alınamaması, 10. kolordu kumandanının Beyköy Vartanut hattına o akşam varacağını bildirdiği halde Kosor- Allahuekber yolunu seçerek zaman kaybetmesi ve kışın bölgenin en yüksek dağına aşarak birliklerini hezimete uğratması şeklinde sıralanıyordu.²²²

²¹⁹ Nikolski, a.g.e.,s.23.,Talimatların tam metni için bkz. Nikolski,a.g.e,ss. 115-118.

²²⁰ Nikolski,a.g.e.,s.26.

²²¹ Balcı, a.g.e.,s.163.

²²² Belen, a.g.e.,s.155-156.

26 Aralık günü Ordu komutanlığı taarruz emrini sabah 6 için vermişse de harekete ancak 7.30'da başlanılmıştır. 29 ve 17. Tümen'in yetişen alayları Sarıkamış-Kızılkilise yolundan çift taraflı taarruza başlamıştır.²²³ Türk ordusunun zafere ulaşma umudu çok yüksekti; fakat hava şartları, karla kaplı yollar durumu zorlaştırmıştı. Taarruz çok yavaş ilerliyordu.²²⁴ Rus ordusunun korunmaya yönelik hareketi de Türklere umut vermiştir. 10. kolordu sabahtan Arsenek'ten Beyköy yönüne harekete başlamış; ancak pek çoğu yorgun bir halde Arsenek'e sabaha karşı varmışlar, hiç dinlenmeden yürüyüşlerine devam etmişlerdir. O gün 9. kolordunun taarruza devam etmesi gerekliydi; zira Ruslar kazandıkları takdirde ertesi gün Sarıkamış'a çok sayıda Rus kuvveti gelecekti.²²⁵ 26 Aralık gecesinde bir hafta önce 9. kolorduya gönderilen 25000 piyade ve kuvvetli dağ topçusundan Bardiz ve Sarıkamış arasında 10000 asker ve 20 top kalmıştır.²²⁶

General Berhman, 26 Aralık'ı Micینگirt'te geçirmiştir. 25 Aralık'ta General Mişlayevski'ye yazdığı telgrafta verdiği raporda kolordusunun savaştan çekildikten sonra 39. Piyade tümeni Alakilise- Zanzak- Horasan bölgesi, 1. Plaston tugayı sol kanatta ve Aras suyunun sağ kıyısında Çiçarek-Tayhoca mevzilerinde konuşlanacağını belirtmiştir.²²⁷

26 Aralık'ta Sarıkamış bölgesindeki durumun ciddi hale gelmesi üzerine General Berhman ile görüşmek için Micینگirt'e gitmiştir. İlk görüşmenin ardından kolordu Erkan-ı Harbiye reisi Albay Lastoçkin, General Prjevalskiye bir telgraf göndermiş ve Sarıkamış'ta durumun ciddileştiğini bildirerek tugayı ve hafif dağ

²²³ Balcı, a.g.e., ss.171-172.

²²⁴ Belen, a.g.e.,s.160., Allen „Muratoff, a.g.e., s. 245.

²²⁵ Belen,a.g.e.,ss.161-162.

²²⁶ Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 247.

²²⁷ Nikolski, a.g.e.,s.26.

topları ile birlikte Micingirt'e gelmelerini emretmiştir. General Mişlayevski ise Sarıkamış bölgesinde çok sayıda Türk birliğinin toplanmasına rağmen 26-27 Aralık günlerinde Micingirt'te kalmış ve sürekli telefon görüşmeleri yapmıştır. Bu görüşmeler vasıtasıyla Enver Paşa idaresindeki beş Türk tümeninin de Sarıkamış'a yaklaşmakta olduğunu öğrenmiştir.²²⁸

General Mişlayevski, Türklerin başarı kazanacağı düşüncesiyle Tiflis'e dönmeye karar vermiş, yola çıkmadan önce General Yudenic, General Bolhovitonov, 1. Kafkas kolordusu kurmay başkanı Albay Lastoçkin ve Kurmay Yarbay Drasenkon'un da olduğu bir toplantıda Sarıkamış'a yol açılması ve bu yoldan birliklerin Mihailova'ya sevk edilmesi ve bunların nasıl teşkil olacağına dair çeşitli emirler vermiştir. Aynı zamanda komutanlara da görev taksimi yapmış ve General Berhman'a Sarıkamış harekâtını idare etme ve yolları açma görevini, General Yudenic'e cephelerin savunulması faaliyetlerini yürütme ve geri bölge savunmasını tesis etme görevlerini vermiştir. Eğer General Berhman Türkleri yenilgiye uğratamazsa General Yudenic ile birlikte 39. Tümeni ve Türkistanlılar Karakurt'a sevk edilecekler ve daha sonra duruma göre Kars'a gönderileceklerdir.²²⁹

26 Aralık günü yapılan yürüyüş sırasında Türklerin 10. kolordusu Allahuekber dağlarını aşarken Şerif Köprülü'ye göre 22.800, Allen ve Muratoff'a göre 7.000 kayıp vermiştir. Guze askerlerin %20'sinin kaybedildiğini ifade etmiştir.²³⁰

27 Aralık günü Türklerin 10. kolordusunun yetişemeyişi, 11. kolordunun da hızlı hareket edemeyişi Sarıkamış önünde bulunan 9. kolorduyu zor durumda

²²⁸ Nikolski, a.g.e.,s.27.

²²⁹ Nikolski,a.g.e.,s.28.

²³⁰ Balcı, a.g.e.,s.179.

bırakmıştır. 9. kolordunun yarından fazlası yollarda kalmış, sahra topraklarını da getirememiştir. Kolordu iki gün boyunca ağır kayba uğramıştır.²³¹ Bu çatışmalar Türklerin o güne kadar yaptığı çatışmaların en şiddetlisidir.²³² Taarruz sabah saatlerinden itibaren asker ve komutanların gayretiyle sürdürülmüştür. 29. tümenin alay komutanlarından üçü de şehit olmuştu. Topçuların Rus avcı hatlarını vuramayışı taarruzun yetersiz kalmasına neden olmuştur.²³³

28 Aralık sabahı yola çıkan Mişlayevski, yolda bir telgraf çekmiş ve 4. Avcı Tugayı ile 39. Tümenin ağırlıklarıyla birlikte Micینگirt'ten Karakurt'a gitmesinin tehlikeli olduğunu belirtmiş; ayrıca ağırlıkların bir kısmının Velibaba üzerinden geçmesini ve belirttiği tüm hususların General Yudenic'e bildirilmesini istemiştir. General Mişlayevski'nin tüm çalışmaları geri çekilme yönündedir.²³⁴ General Mişlayevski Tiflis'e vardığında Türklerin savaşı kazandığını düşünmekteydi. General, Kafkasya hükümet merkezini ve şehir halkını toplantıya çağırarak durumun ciddiyetinden onları haberdar etmiş, şehir halkı bu durumdan endişe duymuştur.²³⁵

Türklerin cephesinde ise, 3.ordu Kumandanının 10. kolorduya verdiği emirde 11. kolordu karşısındaki Rusların iki günden beri çekildiğini ve 9. kolordunun Sarıkamış'taki taarruzunun başarısız olduğunu belirterek 10. kolordunun bir an önce Sarıkamış yönünde ilerlemesini ve 9. kolordunun sol cenahına yaklaşmasını istemiştir. 11. kolordu karşısındaki Rus kuvvetleri önceden bulundukları mevziye çekilmiş, 10. kolordu da küçük direnişleri kırarak Yağbasan- Pozat hattına kadar ilerlemiş ve Süvari alayı da Selim istasyonu yakınında rastladığı bir düşman

²³¹ Belen, a.g.e.,s.163.

²³² Allen ,Muratoff, a.g.e.,s. 250.

²³³ Balcı,a.g.e.,s.187.

²³⁴ Nikolski, a.g.e., s.30.

²³⁵ Allen ,Muratoff,a.g.e.,s. 251.

bölüğünü geriye atmıştır.²³⁶ 28 Aralık günü taarruz gerçekleştiremeyen 9. kolordu bulunduğu cephelerde kalmıştır.²³⁷ Aynı gün Sarıkamış'taki Rus birlikleri 18. Türkistan Avcı Alayından bir tabur, 17. Türkistan Alayından bir tabur, 80. Piyade Alayı, 1. Koban Plaston Tugayı, 1. Zaporjeski Kazak Alayı, 592. ve 597. Müstahfız Taburları, 1. ve 2. Amele Taburları ile küçük birliklerden oluşuyordu.²³⁸

29 Aralık tarih ve 51 numaralı yazısıyla Mişlayevski 1. Kafkas kolordusu ile karma kolordunun komutanlığını General Berhman'a vermiştir. Bu emir yazısında General Yudenic'in askeri yetenek ve önemine vurgu yapmak istemiştir.²³⁹ General Mişlayevski yine otoritesini de koruma çabasını sürdürmüştür. Ardından gelen yazışmalarla General Mişlayevski, Sarıkamış bölgesindeki harekâtın sevk ve idaresini General Berhman'a verdiğini, General Yudenic'in ise Micigirt'e gitmesinin uygun gördüğü belirtmekteydi.

Osmanlı tarafında ise Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'ya 30 ve 31. tümen birliklerinin dinlenmeye ihtiyacı olduğunu söylemiş ve Enver Paşa'yı ikna etmiştir. Rus ordusunun Kars'tan ayrılması teorik olarak Enver Paşa'nın planları açısından olumlu bir gelişmeydi.²⁴⁰ Enver Paşa'nın verdiği emrinin birinci maddesi, "*Ordunun özellikle 10. kolordunun ihzarına muvaffak olduğu güzel muzafferiyetlerle 9. ve 10. kolorduların Sarıkamış'ta birleşmeleri hususundaki ilk vazifeyi ifa ettikten sonra ikinci ve en mühim olan, düşmanın tam izmihlalini ihzar etmelidir.*" şeklindeydi. Bu emir Enver Paşa'nın yaşananlardan sonra bile ne kadar iyimser olduğunu göstermesi

²³⁶ Belen, a.g.e., ss.166-167.

²³⁷ Balcı, a.g.e., s.193.

²³⁸ Balcı, a.g.e., s.199.

²³⁹ Nikolski, a.g.e., ss.31-32.

²⁴⁰ Allen, Muratoff, a.g.e., s. 251.

bakımından önemlidir. Rus ordusu ise tedbirli ve kötümserdi.²⁴¹ Oysa 29 Aralık günü sonunda Sarıkamış'ta Türkler dezavantajlı duruma düşmüştü, ikmal konusunda da büyük eksiklikleri vardı.²⁴²

3.2.Çatışmaların İlk Evresi

Rus tarafında General Berhman'ın, General Mişlayevski'den devraldığı askeri birliklerin durumu kötü ve komutanlar arasında ise geçimsizlik ciddi boyutlara ulaşmıştır. Enver Paşa tarafından kuşatmaya yönelik tasarlanan proje bu zaman içinde oluşturulmuştu. Enver Paşa harekâtın başarılı olması için askeri birliklere takviyeler göndermiş ve Rusların Oltu birliklerinin takibi için 10. kolordunun bir kısmını vazifelendirmişti. 9. kolordu da Çatak, Bardız, Sarıkamış birliklerinin ardına sevk edilmişti. Birliklerin bir kısmı da Kars ile Sarıkamış'ı bağlayan demiryolu hattının bağlantısını koparmak için doğuya sevk edilmişti.²⁴³ Enver Paşa, Erzurum'dan toplanmış yeni birlikleri, Karaorgan- Micengirt hattını işgal etmiş bulunan 1. Kafkas ordusu ile Rus karma kolordusu birliklerine hücum talimatı vermiştir. Enver Paşa'nın durumu lehine çevirmek için saldırgan bir strateji izlediği görülmektedir. General Berhman ise ordunun içinde bulunduğu durumu düzeltmek için 29 Aralık tarihli ve 51 numaralı emri olmadan önce "Birliklerin Seferiye Kanunu"na dayanarak ve emir komutayı üzerine alarak durumu komutanlarına bildirmiştir. General Berhman, 28 Aralık tarih ve 937 numaralı telgrafta General Yudenich'e; General Mişlayefski'nin görevden ayrıldığını, görevi ele aldığını ve gerekli bütün uygulamaların ve bilgilerini kendileriyle paylaşacağını belirtmiştir.²⁴⁴

²⁴¹ Belen, a.g.e.,ss.167-168.

²⁴² Balcı, a.g.e.,s.205.

²⁴³ Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 252.

²⁴⁴ Nikolski, a.g.e.,s.36.

1. Kafkas kolordusu Erkan-ı Harbiye reisi General Lastoçkin, 1914 yılı Aralık ayında General Berhman'ın faaliyetleri hakkında Berhman'ın General Mişlayevski'den farklı düşündüğünü, ordunun askeri stratejisinin hedeften uzak olduğunu ve ordunun tüm hedefinin düşmanı yok etmek ve iki başlılığı ortadan kaldırmak olduğunu belirtmiştir. General Berhman'ın düşman kuşatmasından kurtulmak için gerekli azim ve tedbirleri aldığını belirtmektedir. Komutanlar ile gerekli temas ve koordinasyonun yapıldığını belirtmektedir. General Berhman'ın var olan durumu kontrol altına almaya çalıştığı görülmektedir. General Berhman, Türk ordusuna yapılacak harekât konusunda orduyu aşamalı olarak daraltmış ve sıklaştırma planını kabul ederek uygulamaya koymuştur. Serbest kalan birlikler cephe gerisine gönderilmeye başlanmıştır. Sarıkamış civarındaki çatışmaların artması, asıl kuvvetlerin dış cephedeki mevzilerde ve uzaklara yayılmış olması nedeniyle yeterli düzeyde erzak kendilerine ulaşamadığı için General Berhman, 28 Aralık gecesi birliklerinin Sarıkamış'a doğru çekilmeleri emrini vermek zorunda kalmıştır.²⁴⁵

946, 947, 938 numaralı telgraflarda General Berhman alınması gereken önlemleri General Yudenic, General Devit, General Baratof'a bildirmiştir. Karma Türkistan Kolordusuna sağ kanattan ayrılarak müfrezelerin himayesinde Bardız istikametinden kendini güvene alarak Karaorgan üzerinden Sarıkamış'a çekileceğini, 39. Tümen'in Karakurt'a yan yoldan ağırlıklarını gönderdikten sonra koşulların uygun olması durumunda Yukarı Micینگirt'e ve oradan Sarıkamış'a çekileceğini şayet düşman ordusu geçilmezse Micینگirtten dağ yolu ile Kızılkilise üzerinden Karakurt'a ve oradan Kağızman'a çekileceği bildirilmiştir. General Berhman 947

²⁴⁵ Nikolski,a.g.e.,s.37.,Allen ,.Muratoff, a.g.e.,s. 253.

numaralı telgrafta Çermik ve Akbaba mevzilerinin geri çekilme esnasında önemli mevkiiler olduğunu belirtmektedir. Berhman, Türkistanlılara Sarıkamış yolunu açmak için Tümenin Micingirtte bulunmasını tavsiye etmekte ve 39. Tümeninde, Karma Türkistan ordusunun ağırlıkları geçtikten sonra Sarıkamış'a hareketi için izin alması gerektiğini bildirmekteydi. General Berhman 39. Piyade tümeninin geri çekilmesindeki güçlüklerinde ayrıca farkındaydı. Berhman herhangi durum karşısında ise topların, yaralıların, ağırlıkların Türklere bırakılmasını ve bunların tahrip edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁴⁶ General Yudenich ise bu fikre karşı çıkmıştır; çünkü Dovgirt tarafından yapılan saldırının sonucunun beklenmesi gerektiğini düşünüyordu. Yudenich'in doğru stratejisi Berhman'ın daha fazla geriye çekilmesini önlemiştir.²⁴⁷ General Yudenich ile Berhman arasında ki görüş farkı ortaya çıkmıştır.

Berhman, General Baratoff'a gönderdiği 938 numaralı telgrafla bulunduğu bölgenin askeri, jeopolitik ve koordinasyon açısından önemini bildirmektedir. General Berhman, sağdan itibaren Sarıkamış'a doğru geniş bir cephe üzerinden aşamalı olarak Sarıkamış grubunun planlamasını yapmış birlikler arasında etkili bir iletişim oluşturmak için her aşamayı ağırdan ve kontrollü olarak yapmıştır. Bu plan ve strateji Sarıkamış bölgesinde birliklerin toplanmasını öngörmekte ve General Baratoff'un Sarıkamış'ın doğusunun uzağında bulunmasını tertiplemekteydi. Allen ve Muratoff ise Yudenich'in Kafkas Ordusu Genelkurmay başkanı olarak bütün birliklerin, Berhman'ın emrindeki askerlerin yönetimini devraldığını ve Berhman ile yapılan görüşmeden sonra Berhman'ın bu duruma razı olduğunu belirtmişlerdir.²⁴⁸

²⁴⁶ Nikolski, a.g.e.,s.38.

²⁴⁷ Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 254.

²⁴⁸ Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 254.

Yudeniç'in temel stratejisi Türk ordusunu Bardiz-Sarıkamış ve Eşşek Meydanı geçidi arasındaki üçgen içerisinde etkisiz hale getirmektir.²⁴⁹

General Berhman, 948 numaralı telgrafta General Baratoft'a kademeli olarak hareket etmelerini, ileri mevzilerden çekilen piyade kollarının en ileri kademesini teşkil etmeye ve bunları fedakârca örtmeye mecbur olduklarını belirtmiştir.²⁵⁰

Nikolski, Berhman'ın Sarıkamış'ta harekât başarısızlığa uğrasa bile, birliklerini önceden almış olduğu tedbirler sayesinde ağırlığını hissettirdiğini ve uyguladığını ve emri altındaki personeli dayanışma içerisinde en uygun usul ve yönetimle idare ettiğini belirtmiştir. General Baratoft, tehlikelerden kurtulmalarından dolayı General Berhman'a tebrik ve teşekkürlerini sunmuştur. Geri çekilme harekâtı normal şekilde gerçekleşirken Sarıkamış'ı savunan birlikler kritik bir durumla karşı karşıya gelmiştir. Kasabaya yaklaşacak Türk birliklerini mahalli garnizon karşılayacaktır. Garnizon gelişi güzel dizayn edilmiş iki tabur ve Albay Bukretoft'un müfrezelerinden ibaret olup 16 makineli tüfek hudut muhafaza birliğine mensup iki süvari bölüğü ve bir de özel Koban Kazak birliği verilmişti. Ayrıca istasyona yeni gelmiş olan 18. Türkistan Avcı alayının da bir taburu da bulunuyordu.²⁵¹

²⁴⁹ Allen „Muratoff,a.g.e.,s. 255.

²⁵⁰ Nikolski, a.g.e.,s.39.

²⁵¹ Nikolski, a.g.e.,s.40.

3. 3. Sarıkamış Muharebelerinin Gelişimi

29. Türk tümeni Bardız geçidine taarruza geçerek Albay Bukretof'un müfrezesini püskürtmüştür. Müfreze Yukarı Sarıkamış'a çekilmiştir. Sarıkamış istasyonunu ise 18. Türkistan avcı alayının bir taburu savunmakta bu tabur yoğun çatışma altında çok kayıplar vermiştir.²⁵² Sarıkamış'ta Rus topçusu bulunmadığı bilgisine sahip olan Türk ordusu, dört toplu bir bataryasını geçide ve açığa konumlandırarak mevzi elde etmiş; ancak Rus bataryası tarafından vurularak 3 topunu kaybetmiştir. Sarıkamış'a Rusların gerekli takviyeleri yapması nedeniyle 29. Türk tümen komutanı Sarıkamış'a taarruz hareketi düşünen General Voroponof, buradaki depoların yakılıp yıkılarak geri çekilmelerini bildirmiştir. General Mişlayevski ise bu fikre karşı çıkmış ve yanına 3 subay alarak bu konu ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Sarıkamış'ta zor şartlar altında kalan Rus birlikleri, Albay Bukretof ve göreve yeni katılan 3 subayın katkılarıyla faaliyetler de hareketlilik gözlenmiştir. General Mişlayevski, Micingirt'ten Yüzbaşı Karavlof'u arayarak Sarıkamış planlamasını ve her ne pahasına olursa olsun Sarıkamış'ın muhafazasını emretmiştir. Gece dört atlı topla Zaporovski Kazak alayı gelmiş, iki süvari bölüğü Albay Bukretof müfrezesine katılmış, 4 bölük emniyette bırakılmıştır. Gece saat iki civarı 80. Kabardinski alayının bir taburu, şafak vakti ise 2 taburu gelmiştir.

27 Aralık günü Rus müfrezesinin Sarıkamış şekli ve düzeni: Sağ Kanat: Topçudağı, 80. Kabardinski Alayının 2 taburu ile 4 sahra topu, Merkez: İstasyon ve Kartalyuvası dağı, 18. Türkistan avcı alayının bir taburu, bir yedek taburu, Zaporovski alayının 3 bölüğü ve Kubinski alayı kışlasının önünde 2 top. Sol Kanat: Yukarı Sarıkamış köyü ve Karga yuvası dağı kayalıkları Albay Bukretof müfrezesi

²⁵²Nikolski,a.g.e.,s.42.

tarafından işgal edilmiştir. Genel ihtiyat: Sarıkamış'ın güneydoğusunda 80. Kabardinski alayının 2 taburuydu. Türkler ve Ruslar arasında yaşanan çatışmalar gece durmuştu ve zayıat çok fazlaydı. Olumsuz hava koşulları durumu kötüleştirmekteydi. Bardız geçidini elinde bulunduran Türklerden burayı almak için Albay Barkofski buraya birlik göndermiş ve Kabardinski alayından geri kalan Handere müfrezesi savaş sonrasında bu bölgeyi Türklerden almıştır. Gece Rus keşif kolları Yağmurdağ'da 29. Türk tümeni Erkan-ı harp başkanını yaralayıp esir olarak ele geçirmiştir.²⁵³

28 Aralık sabahından sonra çatışmalar tekrar başlamasına rağmen Türk birlikleri genel bir saldırıda bulunmamışlardır. 155. Kubinski Alayı eski Sırbasan köyü üzerinden Bardız geçidine yapılacak saldırıyı engellemek amacıyla bu geçide gönderilmiştir. Ruslar burada Yağmurdağ'ın önemli noktalarını kontrol altına almışlardır. 28 Aralık akşamında Sarıkamış'a 1. Koban Plaston Tugayı ile birlikte General Prjevalski de gelmiş ve Sarıkamış müfrezesinin yönetimini üzerine alarak buradaki durumu olumlu hale çevirmiştir.²⁵⁴

General Berhman, Türklerin takviye almalarından, sürekli desteklenmelerinden ve taaruza geçmelerinden dolayı endişelenmeye başlamıştı. General Berhman'ın 28 Aralık saat 9'da Tiflis başkomutanlığına gönderdiği rapordan kendisinin durumdan haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. General Berhman bahsi geçen bu raporda ayrıca General Mişlayevski'nin müfrezeden ayrıldığını, Türklerin her yerde kendilerinin şiddetli saldırılarına maruz kaldığını, çok sayıda Türk askerinin yaralandığını yüz kadar Türk askerinin de esir olduğunu bu kadar

²⁵³Nikolski, a.g.e.,ss.43-45.

²⁵⁴ Nikolski,a.g.e., s.46.

zayiata rağmen Türklerin inatla direndiklerini ifade etmiştir. 9. Türk ordusuyla şiddetli bir çatışmaya tutuştuklarını üç gün boyunca süren çatışmalarda kendilerini zor durumda bıraksalar da Türkleri geri çekilmeye zorladıklarını anlatmıştır. Bardız'a gönderilen özel grubun amacının Türklerin ulaştırma yollarını kesme ve takviye kuvvetlerin cepheye katılmasını engelleme olduğundan bahsederek bu grubun ilerleyen günlerde düşman güçleriyle savaşmak zorunda kalacağını belirtmiştir. Berhman, zaiyatın çok fazla olduğunu ve Sarıkamış'taki durumun ciddiyetinden ötürü önemli kararlar alınmasının gereğinden bahsetmiştir.²⁵⁵

Ruslar cephelerde genel anlamda Türklere karşı başarılı mücadele vermelerine rağmen tek ulaşım ve nakliye hattının kesilmiş olmasından dolayı Sarıkamış müfrezesinin ciddi ve önemli adımlar atması gerekmiştir. Savaşın sürekli bir hal alması kayıpların artmasına neden olmakta, olumsuz hava koşullarından dolayı ölümlerin arttığı ve müfrezenin durumunun kötüleştiği görülmektedir. 29 Aralık'ta 10. Türk kolordusuna bağlı takviye birliklerin Sarıkamış'a yaklaştıkları anlaşılmıştır. Bu birlikler Bağbasan-Alisofu hattını işgal ettiklerinden Sarıkamış'ın kuşatması tamamlanmış oluyordu. General Prjevalski, müfrezesinden Bağbasan ve Alisofu üzerinden taarruz eden düşmana karşı 5 tabur ve 8 toptan ibaret bir birliği sevk ederek Bardız geçidindeki muharebenin bitimine kadar düşmanın taarruz ve hücumlarını püskürtmekle görevlendirmiştir. Albay Bukretov da komuta ettiği 5 tabur ve 4 toptan oluşan bir müfrezeyi Berdanka tüfeği ile teçhiz edilmiş bir buçuk tabur kuvvetindeki bir birlikle takviye ederek Bardız geçidine göndermiştir. Albay'a ayrıca düşmanın sağ kanadını kuşatarak Bardız geçidinin doğusuna atması da emredilmişti. Geçidi almak için 2 taburla beraber 2 top da gönderilmişti. Bu tabur ve

²⁵⁵ Nikolski, a.g.e.,s.47.

toplar Yağmurdağa taarruz edecekti. Bunlar Yağmurdağı ele geçirdilerse de ileri doğru hareketleri çok zorlukla karşılaşmıştı zira kuzeyden Yağmurdağa doğru dik yamaçlı bir sel yarıntısı vardı. Dağın yamaçları dik olduğundan Türklerin ateşlerine hedef oluyordu ayrıca tepeleri ormanla kaplı olduğundan Türklerin görünmesine engel oluyordu.²⁵⁶

Türkler, Yukarı Sarıkamış köyünün batı ve kuzeybatısında güçlü mukavemet gösterdiğinden Albay Bukretof geçidi ele geçirememişti. Giderek şiddetlenen çatışma öğleden sonra 3'e doğru Rusların lehine dönmüş ve Türkler, Bozat-Alisofu hattını tahliye etmek zorunda kalmış böylelikle Kars yolu açılmıştır. Ayrıca Micingirtte bulunan 1. Kafkas Obüs taburunun da bölgeye gelişiyle Prjevalskinin zayıf olan topçusu da takviye oldu. Fakat aynı gece saat 10'da sırtlardan aşağı inen Türkler demiryolunun geçtiği vadide toplanmış ve istasyona, köprüye, Kartalyuvası dağına taarruz etmişlerdir. Dağı elinde bulunduran 3. Koban plaston taburu kendisinden çok üstün olan Türk kuvvetlerine mukavemet gösteremeyerek çok fazla zayıyat vermiş ve Sarıkamış'a çekilmiştir. Türkler taburun arkasından kasabaya girmiş ve kasabanın çevresini ve 156.Piyade Yelizavetpolski Alayı hizmet bölüğünün eski kışlalarını ele geçirmiştir. Bu da Ruslar açısından durumu tehlikeli bir hale getirmiştir.²⁵⁷

Albay Termen 1 Ocak 1915 tarihinde Albay Lastoçkin'e gönderdiği bir yazıda görüş ve tekliflerini sıralamıştır. Bunlar genel hatlarıyla Türklerin moralinin giderek bozulduğu, Birkaç gün sonra bu birliklerin açlıktan ve soğuktan yok olacağı, Rus birliklerinin ise yıprandığı ve kış koşullarında her tür mücadelenin çok zor hatta

²⁵⁶ Nikolski, a.g.e.,s.48.

²⁵⁷ Nikolski, a.g.e.,s.49.

imkânsız olduğu şeklindedir. Albay, sakince Türklerin açlık ve soğuktan zayi olmasını beklemenin en mantıklı yol olduğu önerisinde bulunuyor. Sarıkamış'a yeni birlikler gönderilmemesi gerektiği, Kars yolunun perdelenerek emniyete alınması ve Türklerle çatışma ortamının tehlikeli olduğu gibi düşüncelerini paylaşıyor. Ayrıca Albay Bukretof'u da başarısız bulduğunu ve onun bu başarısız tutumunun Türkleri cesaretlendirdiğini sözlerine ekliyordu.²⁵⁸

1 Ocak günü 10. kolordu'da önemli bir hareket olmamıştı. 9. kolordunun biraz çekilmesiyle oluşan boşluk bir müfreze ile kapatılmıştı ki kolordunun savaşan kuvveti 4000 ila 5000 kişi kadardı ki bu sayıda etrafa dağılanların toplanmasıyla oluşmuştu. 11.kolordu süvari tümeni karşısında 2-3 düşman tümeni kaldığı halde bundan faydalanamamıştı.²⁵⁹

Albay Termen ve beraberindeki iki bölük o derece etkili oldular ki Türkler direnemeyerek geri çekildiler fakat kışlalar Türklerin elinde kaldı ancak buralarda bulunan bir Türk taburu dayanamayarak teslim olmak zorunda kalmıştır. General Gabeyef, General Vorontof'tan da müfrezelerini bölgeye sevk etmesini istemiştir. Dış cepheye General Devit'in General Berhman'a yazdığı raporundan Türklerin yalnız topçu muharebesi ve gösteri taarruzlarıyla yetindiği anlaşılmıştır. Berhman birlikler arasında irtibata büyük önem vermiştir. Bu sebeple General Yudenic'e gönderdiği 955 numaralı telgrafta "Herhangi bir devlet malı ve eşyanın kurtulması mümkün olmadığı takdirde imha edilmesini ve imha ile ilgili uygun kayıtların tutulmasını emretmiştir. General Berhman, Türklere kesin darbeyi indirmek için sevk ve idareyi

²⁵⁸ Tam metin için bkz. Nikolski, a.g.e.,s. 123.

²⁵⁹ Belen, a.g.e.,s.178.

bir an olsun bırakmamıştır, tüm cephelerde Türkleri yenerek Kars yolunu açmaktan ümitlidir.²⁶⁰

30 Aralık sabah 7’de Kars kalesi istihkâm bölüğü tahrip kıtası General Prjevalski’nin emrine girmiştir.27 Aralık’ta Türklerin işgal ettikleri kulübelerin tahribine karar verilmiştir. Tamamen tahrip edilen kulübede 300 kadar Türkün tamamı öldürülmüştür.²⁶¹ Diğer bir kulübede ise 300’den fazla erat ve 83. Alay komutanı ve alay müftüsü teslim olmuştur. Türkler üç gün üç gece aç ve susuz olarak dayanmıştır. Albay Bukretof bu olaydan sonra Bardız geçidini ele geçirmek amacıyla ilerlemiştir. General Prjevalski Bardız geçidini ele geçirmediği diğer kesimlerde taarruza geçmenin ve demiryolu hattının ele geçirilmesinin faydasız olduğunu iyi biliyordu buna rağmen Türklerin gösterdiği mukavemet yüzünden 30 Aralık’ta başarılı olamamıştır. General Berhman, General Prjevalskiden bir rapor almıştır. Raporda 5.30’a doğru Yukarı Sarıkamış köyünün Türklerden temizlendiği 49, 51, 81, 83, 84, 85, 89. Türk Piyade alaylarının esir alındığını, 83. Alayın komutanında esir alındığını bildirmiştir.²⁶²

General Berhman, Sarıkamış’taki durumu kritik görmekte ve tüm dikkatini buraya yöneltip takviye birlikleri buraya göndermektedir. General Berhman,30 Aralık tarih ve 973 numaralı telgrafta, General Bartoff’a Rus birliklerinin Türklerden sayıca az olmasına rağmen başarılı olduğunu ve buradaki durumun kendi lehlerinde devam etmesi için takviye yapılması gerektiğini bildirmiştir. Devam eden çatışmalarla ilgili Başkomutanlığa gönderdiği 977 numaralı raporda geçen geceden birliklerin ve yaralıların mevzilerinden planlı bir şekilde geri çekildiğini hasta, yaralı

²⁶⁰ Nikolski, a.g.e.,ss.52-54.

²⁶¹ Balcı, a.g.e.,ss.211-212

²⁶² Nikolski, a.g.e.,ss. 55-56.

ve askeri malzemelerin önceden Karakurt ve Sarıkamış'a gönderildiğini, artçı birliklerin Horumdağ- Kırdag- Toti köyü hattına çekildiğini düşman tarafından etkili bir takibin yapılmadığını, Sarıkamış'ta ise çatışmaların aralıksız devam ettiğini bildirmektedir. Bir önceki gece Türk birliklerinin Bağbasan geçidinde büyük kuvvetler topladığını ve Sarıkamış istasyonuna doğru ilerlediklerini, ancak Türk birliklerinin burada bulunan ve takviye gönderilen birlikler tarafından makineli tüfeklerle durdurulduğunu, Türklerin büyük kayıplar verdiğini ve 400'den fazla esir ele geçirdiklerini geçit bölgesinin cesetlerle dolduğunu, ancak kendilerinin de Zaporojki Kazak alayı komutanı Albay Krapçenko ile 3. Plaston tabur komutanı Albay Kvartovkin'i ve birkaç subayı kaybettiklerini belirtmektedir. Türklerin püskürtme sonucu geri çekildiklerini ve Rus birliklerinin ilerlediğini ifade etmektedir. Yukarı Sarıkamış köyünde bir kulübenin uçurulması sonucu Türk birliklerinin motivasyonunun bozulması sonucu 3 yüksek rütbeli subay, 7 subay ve 1 doktor ile 300'den fazla askerin silahlarıyla teslim olduğunu, bir paşanın öldüğünü bildirmiştir.²⁶³ Ayrıca iklim şartlarının olumsuzluğuna rağmen çok fazla zayıat verdiklerini, barınacak yer bulamamalarına rağmen zafere inandıklarını belirtmiştir. Sarıkamış muharebelerinin sonucu olarak 1500 er, 20'den fazla subayı esir aldıklarını ve bu esirlerin elde bulunmasının sıkıntı yarattığını ifade etmiştir. Türk esir yaralıların tedaviye ihtiyacı olduğu ve Sarıkamış harekatını 17, 28, 29, 30 ve 31. Tümenleriyle yaptıklarını; 18, 33, 34. Tümenlerin ise intikal halinde oldukları ve bütün birliklere Hasan İzzet Paşa'nın komuta ettiği bilgisine ulaşıldığı ancak Enver Paşa'nın sevk ve idaresini yaptığını ve Paşa'nın maiyetinde ismi bilinmeyen 2 Alman Generali ile 1 Alman Yüksek rütbeli Subayı olduğu öğrenilmiştir. Enver Paşa

²⁶³ Nikolski, a.g.e.,ss.58-59.

harekâtın başarısızlığını kabul etmekte ve verdiği emirde de elde bulunan mevzilerin korunmasını ümit ettiğini bildirmiştir. Pozisyonlar değişmiş, Türk birlikleri savunma durumuna geçmiştir. Enver Paşa, bütün sancakların güvenilir subaylar tarafından Erzurum'a gizlice gönderilmesini emretmiş ve 17. Tümenle birlikte karargâhın Divik köyüne nakledilmiştir. Micingirt'te bulunan General Berhman ise Bardız geçidini ele geçiremediğinden üzgündü. Harekâtın uzadığı, teknik, askeri ihtiyaçların eksikliğinin hissedildiği ve endişesinin arttığı görülmektedir.²⁶⁴

30 Aralık günü 9.Kolordu komutanı İhsan Paşa'nın verdiği rapora göre, 22 Aralık'ta başlanan harekatta o güne gelindiğinde muharip er sayısı 200'e kolordu mevcudu ise 1000'e düşmüştü. Yürüyüşün ilk günü ordunun sahip olduğu 8600 dağ mermisi, 3000 sahra topu mermisi, 2000 kadar piyade mermisi ve kolorduyu izleyen ağırlık kollarından sonrasında haber alınamamıştır.²⁶⁵

General Berhman, Sarıkamış harekâtının uzamasından dolayı duyduğu rahatsızlıktan dolayı, General Prjevalski'ye gönderdiği 987 numaralı telgrafta Bardız ve Çatak'a kadar uzanan yükseltilerin ellerinde bulunmasını ve Ziyaret dağı yamacının Türklerin elinde bulunmasının kendilerini zor durumda bırakacağı, Türk esirlerin Karakurt'ta 583. Yedek Tabur Komutanlığına teslim edilmesi Kağızman ve daha gerilere sevk edilmelerini, elde bulunan stok ve erzak miktarının bildirilmesini emretmektedir. General Prjevalski buna verdiği 51 numaralı cevap telgrafında üç günden beri Bardız geçidinin kesin olarak ele geçirilmesi için Albay Bukretov 'a emirler verdiğini, taarruza geçilmesinin harekât planını bozduğunu demiryolu hattını

²⁶⁴ Nikolski, a.g.e.,ss.60-61.

²⁶⁵ Balcı, a.g.e.,s.210.

düşmandan temizlemenin imkânsız olduğunu ve bölgenin kontrolünün sağlanamayacağını belirtmektedir.²⁶⁶

Geceleyin General Devit, General Berhman'a gönderdiği telgrafta; Türklerin Altınbulak'ı işgal ettiğini buna karşın 153. Bakinski Alayının bir taburunu 808 rakımlı tepeyi ele geçirdiğini ve 14. Türkistan Avcı alayı ile iletişimi koruduğunu bildirmiştir. Raporda, Türklerin 39. tümene şiddetle saldırdıklarını; ancak Yelizavetpolski alayının Türkleri püskürttüğünü ve Türklerin Bardız'ı işgal etmelerini önleyerek birleşmelerini önlediklerini sisli havadan yararlanmak isteyen Türklerin üç defa taarruza geçmelerine rağmen ağır zayıat vererek püskürttüklerini 6 subay ve 500 askeri esir aldıklarını bölgeye takviye birlikler gönderdiklerini ve kendisinin Sarıkamış'a geldiğini Albay Kvartovkin ve Albay Zakofski'nin yaralandığını bildirmektedir. General Berhman, Sarıkamış'a gelerek buradaki durum hakkında bilgi aldıktan sonra Sarıkamış müfrezesinin komutasını General Prjevalski'ye bıraktı. Harekâtın sevk ve idaresi ise yine kendisinde kalmıştı. General Berhman 993 numaralı telgrafta General Yudeniç'e şartların ortada olduğunu, ellerinde bulunan mevziilerin çok iyi şekilde korunmasını ve geri çekilme olursa bunun aşamalı olmasını ve işgal edilen bölgelerde bir gün daha kalınmasını emretmekte geri çekilmenin tarafından verileceğini ve gerekli olursa Sarıkamış'a bir alayı süratle göndereceğini bildirmektedir. Benzer bir mesajı General Berhman, General Devit'e göndermiştir.²⁶⁷

²⁶⁶ Nikolski,a.g.e.,s.62.

²⁶⁷ Nikolski,a.g.e.,ss.63-64.

3.4.Sarıkamış Muharebelerinin İkinci Devresi

General Berhman'ın Sarıkamış'a gelişi planlı ve zamanında yapılmış bir ziyaretti. Berhman'ın ziyareti sırasında ordu yıpranmış durumdaydı. Sarıkamış cephesindeki birlikleri takviye ettikleri için zayıflayan artçı birlikleri Karma kolordu komutanı General Yudenic'in komutasında başarılı muharebeler yapmışlardı. General Berhman'ın Sarıkamış'a gelmesiyle birlikte General Baratof'un artçı kuvvetlerinin Micengirt'te bulunmasına gerek kalmamış ve birliklerin Sarıkamış'a sevki mecburi hale gelmişti; çünkü 39. Piyade komutanı General Devit de birlikleriyle Micengirt'e yerleşmişti. Albay Baratof'un müfrezesinin Bardız geçidindeki ağır taarruz girişimleri General Berhman'ı endişelendirmiştir; zira General Berhman 3-4 gün içinde Sarıkamış harekâtının bitmesini planlamaktaydı.²⁶⁸

Tiflis'te General Yudenic ile Mişlayevski arasında yapılan telgraf görüşmelerinde General Berhman'ın Micengirtte kalarak ağırlıkları korumakla görevli artçı birliklerin sevk ve idaresiyle ilgilenmesi gerektiği görüşü hakimdi. 3806 numaralı telgrafta General Mişlayevski, General Yudenic'ten, General Berhman'a Sarıkamış'a boş yere geldiğinin bildirmesini rica etmektedir. General Berhman ise bu durumu garip bulmakta ve Başkomutana gönderdiği mektupta kendisi ve harekât için en uygun yerin burası olduğu, koordinasyon ve haberleşme için müsait olduğu, Sarıkamış müfrezesinin en önemli birlik ve tesislerinin burada olduğu bildirilmiştir. 1 Ocak tarihinde General Prjevalski'nin müfreme birlikleri Bardız geçidi yönünde taarruzlarına devam etmekteydi. Motivasyonu düşük olan Türkler, Yukarı Sarıkamış köyüne uzanan sırtlardaki ormanları tahliye etmeye başladılar.

²⁶⁸ Nikolski, a.g.e.,s.65.

1 Ocak günü Rus saldırıları 9.kolordu üzerinde sürdü. 28 ve 29. Tümen üzerinde yoğunlu bu saldırılar, piyadelerin sayısı az olduğundan topçu ateşiyle karşılık verilebiliyordu. Rus saldırıları ağırlıklı olarak Çerkezköy sırtlarındaydı.²⁶⁹ Türk tümenleri azalan sayılarına rağmen son ana kadar dayanmıştır. Hakkı Paşa, Rus birliklerinin Kars yönünden hareket ettiklerini görünce ordusunu mevziiden geri çekmiş bu esnada Enver Paşa, Bardiz civarındaki bir yoldan geçerken Kızılkilise’de Rus devriyesine esir düşmekten son anda kurtulmuştur.²⁷⁰

Rus Plastonların Bardız geçidine hücumu sürmüş, Sol kanat Derbenski alayının muharebeye sokulmamış bir taburunun takviye edilmesi ile Rusların bu bölgedeki hareketi başarılı sonuçlar vermeye başlamıştı. Hücumda görev alan 154. Derbenski alayının 14.bölük komutanı Yüzbaşı Vashankidze harekâtın olumlu sonuçlar verdiğini, destek amacıyla Sarıkamış’a taarruz da bulunduklarını ve Türkleri geri çekilmeye zorlandıklarını taarruzdan sonra 12 subay ve 182 er esir aldıklarını ve 1 Ocak gecesi koruluktaki bu mevziyi kesin olarak ele geçirdiklerini belirtmiştir. Türk birlikleri ağır zayıat vermiştir. Bardız geçidi öğleden sonra ele geçirilmiştir. General Çapligin’in himayesindeki Türkistan avcı tugayının üç taburu da destekte bulunmuş ve 31 Aralık akşamı Bardız’dan Kızılkilise’ye ve Bardız geçidinin ardına sevk edildikleri için Türk birliklerinin sağ kolunun geri çekilme alanı da kapatılmış bulunmaktaydı.²⁷¹

Rus müfrezesi bütün mevzilerde ilerlemiş, Türklerin elinde bulunan bütün dağ ve tepeleri aşamalı olarak ele geçirmeye başlamış ve Türkler Turnagöl boyunca aşağı çekilmeye başlamışlardır. General Berhman, Sarıkamış’a hakim olmuş ve

²⁶⁹Balcı, a.g.e.,s.221.

²⁷⁰Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 256.

²⁷¹Nikolski, a.g.e.,s.67.

düşüncelerini rayına oturttuğu için bu bölgeyi General Prjevalski'ye bırakarak, artçı ve General Baratof'un emrindeki birliklerle ilgilenmeye koyuldu. General Berhman'ın amacı 2 Ocak günü taarruza geçerek Türkleri kesin bir yenilgiye uğratmaktı.²⁷²

Türk Başkomutanlığı, 9. ve 10. kolorduların mevzilerinde kalmalarını, sadece gerekli olmayan kol ve katarların Oltu'ya gönderilmesini ve 9.kolordunun 32. tümenle iletişime geçmeye çalışması emretmişti. Enver Paşa'nın bir diğer emri ise adeta geri çekilmeye yönelik hazırlıkların başladığını gösteriyordu.²⁷³

1-2 Ocak gecesi 30 ve 31. Türk tümenleri geri çekilmeye başlamış. Türklerin geri çekilişi 2 Ocağı 3'e bağlayan geceye kadar sürmüştür. Gulyka'nın keşif kollarının hava koşullarından dolayı iki köyün Türklerin kontrolünde kalmasına neden oldu.²⁷⁴

General Berhman 996 numaralı telgrafta General Yudenic'e verdiği emirde işgal ettikleri bölgeleri uzun süre ellerinde bulundurmaları gerektiğini, Sarıkamış'ta Türkleri yenilgiye uğrattıktan sonra yeni bir taarruz harekâtı başlatacağını düşündüğünü, başarılı olacağını ve 3 gün içinde takviye birlikler göndereceğini, herhangi bir değişiklik olursa artçı birliklerin Sarıkamış ya da daha ileriye çekileceği, bu konuyla alakalı da General Yudenic'in görüş ve tekliflerini beklediğini ve geri çekilme esnasında birlikle hareket edileceği, 39. tümen ve Türkistan birliklerinin önemli katkılarının olacağını ve 39. tümen'in geri çekilmesi durumunda Türkistan birliklerine göre hareket etmesi gerektiği ve gerekli düzenlemeleri kendisine

²⁷² Nikolski, a.g.e., s.68.

²⁷³ Balcı, a.g.e., s.224.

²⁷⁴ Allen, Muratoff, a.g.e., s. 260.

bıraktığını bildirmektedir. General Berhman, gerekli irtibatı General Devit ile de yapmış ve durumu hakkında bilgi almak için onun görüşlerini beklediğini bildirmiştir. General Berhman, emri altındaki komutanlar ile sıkı bir iletişim ve etkileşim içerisinde yer alarak gerekli ihtiyaçların belirlenmesi ve birliklerin eksikliklerini gidermekte ciddi uğraşlar vermiştir. Nikolski, Berhman'ın bu yönünü takdir etmiştir. General Berhman, 997 numaralı telgrafta General Baratof'a kendi hedeflerini bildirmiş. Sarıkamış'a taarruzda bulunacağını ve taarruz öncesi gerekli tedbirleri almasını emretmişti. General Berhman, Türklerin sağ kanatlarının, General Çapling'in müfrezesi tarafından kuşatılmasından dolayı, sol kanatlarının General Baratof tarafından etkili bir saldırı planı hazırlatmıştı.²⁷⁵

Taarruz için Kars'tan General Gabayef ve General Voronof müfrezeleri ile Karakurt'ta bulunan 583. Yedek taburunu takviye etmişti. Harekatın sorumluluğu General Baratof'a verilmiş, bütün tedbirler alınmış ve eksiklikler giderilmişti. General Berhman'a göre, Bardız geçidinin kontrollerinde bulunmasından dolayı, Sarıkamış'taki Türk birliklerinin kuşatılması durumu oluşmuştu. General Berhman, General Baratof'a gönderdiği 1100 numaralı telgrafta şartların taarruzu zorunlu kıldığını bundan dolayı harekatın yarın başlatılarak sonuçlandırılması gerektiğini, istihbarat ve emniyetleri için bütün imkanlarını kullanmaları gerektiğini bildirmiştir.

2 Ocak sabahı itibariyle yapılacak harekat için gerekli hazırlıkların, tedbirlerin ve sevk işlemlerinin hazırlanmasını ve Albay Bukretof'un Sarıkamış'ta durumundan dolayı, onun bunun dışında tutulacağı belirtilmektedir. General

²⁷⁵ Nikolski, a.g.e.,s.69.

Berhman, General Baratof'un içinde bulunduğu zor duruma istinaden yazılan bu telgraf General Baratof'a eksikliklerin giderilmesi için uyarı niteliği taşımaktaydı.²⁷⁶

General Berhman, 3 taburdan oluşan General Voronof müfrezesinin Kars'tan Elgeçmez istasyonuna doğru geldiklerine dair bir rapor aldı. General Berhman, General Voronof'dan 1004 numaralı emirde bütün kuvvetleriyle ertesi gün Elgeçmez'e geri dönmelerini Çatak ve Divik bölgelerinde keşif yapmalarını, Türk birliklerinin hareketlerini ve bölgeyi nasıl işgal ettiklerini araştırmalarını ve demiryolu hattı üzerinde Sarıkamış müfrezesinin, nakliye, hareket ve istasyonda trenlerin tahliye faaliyetlerinin gözetilmesini rica etmiştir. General Berhman, akşamüzeri General Voronof'a gönderdiği 1012 numaralı emirde Türklerin yukarı Sarıkamış'ın batısındaki geçitten atıldıklarını, Türklerin Turnagöl silsilesinden Çatak istikametine doğru çekildikleri, Zaporozski Kazak alayının Çatak ve Divik istikametine piyade ve keşif kollarını sevk etmelerini, Türklerin sol kanatlarının tespitini ve geceyi Elgeçmez'de geçirmelerini emretmektedir. General Baratof'un geceyi Alisofu'da geçireceği için ona durum hakkında bilgi vermesini ve birliklerini General Baratof'un emrine verdiği ve General Baratof'tan emir alacağı bildirilmektedir.²⁷⁷

General Berhman, General Voronof'a Türklerin Bağbasan- Çatak bölgesine çekilmeleri halinde yollarının kesilmesi için Zaporozski alayının derhal bölgeye gönderilmesini emretmiştir. General Berhman, akşamüzeri Sarıkamış'ta tüm komutanların katıldığı bir toplantı düzenlemiş ve toplantıda ertesi gün yapılacak harekâtlar için kararlar almıştır. Toplantıda henüz bütün birliklerin toplanamadığı,

²⁷⁶ Nikolski, a.g.e., s.70.

²⁷⁷ Nikolski, a.g.e., s.72.

buna karşın saldırıların gerekli olduğu kararlaştırılmıştır. Erkan-ı Harp albayı Termen, 1 Ocak günü Erkan-ı Harp reisi Lastoçkin'e verdiği raporda bazı komutanların General Berhman'ın kesin hedefli hareket ve niyetlerine karşı çıktıkları ve bundan sonra yapılacak hareketin ise General Baratof ve General Yudenic tarafından yapılması gerektiği ve merkezinde kendi kuvvetlerini kendi himayelerinde tutup hareketsiz bir durumda kalması gerektiği fikrinde oldukları belirtilmekteydi.²⁷⁸ General Berhman, onların fikirlerine katılmamıştır. General Berhman'ın haklılığı 4 Ocak gecesi, 9. Türk kolordusu paşalarının esir alınmasıyla ortaya çıkmıştır.

3 Ocak günü Ruslar havanın sisli olmasından yararlanarak Ardahan'ın kenar mahallelerine ulaşmış, Türk birlikleri ise olaydan kısa bir süre önce Ardanuch yolundan çekilmeye başlamışlardır.²⁷⁹

General Berhman'ın General Yudenic'e gönderdiği 1013 numaralı telgrafta General Baratof'un müfrezelerinin, General Voronof, Gubinski ve Zaporajski alaylarıyla Elgeçmez'de bulunacağını, ertesi gün ise General Baratof'un bütün müfrezelerinin Türklerin sol kanadına karşı taarruz için buraya sevk edileceğini bildirmiştir. Türklerden 6 top, 50. Piyade alayının tamamı ve komutanı, 15 subay, 550 erbaş ve esir alındığını; bu başarının devamında General Yudenic'i takviye edeceğini ve cephesinden taarruza geçerek 11. Türk kolordusunu mağlup etmeyi amaçladığını belirtmiştir. General Yudenic ise aldığı telgrafa karşı General Berhman'a gönderdiği telgrafta Soğanlık istasyonundaki tüm birliklerin komutasını üzerine aldığını ve bu durumu General Devit'e bildirdiğini, Türklerin iki istikamette taarruz ettiklerini, 39. tümen'in taburunun Altınbulak'a henüz ulaşmadığını, oysa

²⁷⁸ Nikolski, a.g.e., s.73.

²⁷⁹ Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 261.

buranın işgalinin çok önemli olduğunu ve Türklerin burayı çok iyi müdafaa ettikleri bilgisini vermektedir.²⁸⁰ Yine aynı telgrafta, General Çapligin'in müfrezesinden iki taburu emrine aldığını bundan dolayı General Çapligin'in müfrezesinin zayıf duruma düştüğü bu durumdan ötürü onun Sarıkamış müfrezesine asker gönderemeyeceğini, ayrıca Sağ kanatta General Çapligin'in 6 taburu ve 6 toptan oluşan müfrezesi Hanpostası'nın 4 km. güney doğusundan Akmezar dağına kadar olan alanları işgal etmekte ve Türklerin Bardız'a doğru olan hücumlarını durdurduğunu bildirmektedir.

13. Türkistan avcı alayı ise Kötek Dağı'nın çevresini işgal etmekte ve ihtiyat için Ebulvart'ta bulunduklarını, Türkistanlıların geri kalan üç taburunun ise Altınbulak'a doğru sevk edildiği, Micingirt'a ise 39. Tümenin üç taburunun gönderildiğini sol kanadın ise Kuban- Kazak süvari alayı ile 2 Plaston bölüğü tarafından korunduğu, General Çapligin'in müfrezesiyle 4. Türkistan avcı tugayının sağ kanadı arasındaki boşluğun Yeniköy'de bulunan Kurinski alayının bir bölük ve iki top tarafından kapatıldığı bilgisini vermektedir. Bu telgrafta Rus Sarıkamış grubunun askeri sayı olarak yetersizliği, Türk kuvvetlerinin ise sayısal olarak üstün oluşu belirtilmiştir.²⁸¹

General Berhman, akşam saat 9'da Başkomutan'a gönderdiği 1009 numaralı telgrafta düşmanın direnç gösterdiği; ancak gücünün tükenmek üzere olduğunu, kendi birliklerinin ise kahramanca mücadele ettiklerini ve özellikle Plaston birliklerinin üstün gayret sarf ettiğini bildirmekte ve Plaston birliklerinin çok sayıda esir ele geçirdiğini ve Sarıkamış'ta 40'ı subay olmak üzere 3000'den fazla esir ele geçirdiklerini, yaralı esirlerin tedavisi için esir Türk doktorlarını hastanelere gönderdiklerini, Türklerin geri çekilmeye başladıkları için bu bölgeye takviye birlikler gönderdiğini, General Yudenic'in Bardız yönünde düşman yolunu kesmek

²⁸⁰ Nikolski, a.g.e.,s.74.

²⁸¹ Nikolski, a.g.e.,s.75.

için piyade taburu gönderdiğini, General Voronof'un müfrezesinin ise Kars'tan geldiğini bildirmiştir. Elgeçmez istasyonun ele geçirilmesi için her türlü tedbirin ve emniyetin alınması ve gerekenlerin yapılmasını emrettiğini de bildirmiştir. Müfrezeye çok sayıda yaralı ve soğuktan donmuş erlerin geldiğini, harekâtın zor olduğunu kabul ettiğini ve iklim koşullarının elverişsizliğini de belirtmektedir.²⁸² Telgrafın devamında, günlerden beri askeri birliklerin ara vermeksizin 3000 metre yükseklikteki dağlarda savaştıkları, Kafkas ordusu birliklerinin ve onlara destek veren Türkistanlıların fedakârlıklarının övgüye layık olduğunu bildirmiştir. General Berhman'ın hedeflediği taarruz harekâtı 2 Ocak tarihinde gerçekleşmemiştir. Öte yandan Türklerin sonuçsuz saldırılarına rağmen taarruza devam etmekte olduklarını ve bu cesur davranışlarını muharebe alanında gösterdiklerini belirtmiştir. General Baratof tarafından yapılması gereken kesin sonuçlu darbe harekâtı ise gecikmeye devam etmekteydi; çünkü emrine çok sayıda topçu verilmişti ve grup komutanının bu kolla birlikte başka bir görevi daha vardı. Sekiz gündür devam eden muharebeler Sarıkamış grubu birliklerinin gücünü iyice yıpratmıştı. Gündüzleri Sarıkamış'ta sessizlik hakim iken geceleri çatışmalar başlamaktaydı. 154. Derbenski alayının 14. Bölük komutanı Yüzbaşı Vashakidze 2-3 Ocak'ta Türk birliklerinin faaliyetlerini gözlemlemiş ve bunların sonucunda 4 Ocak tarihinde önemli sonuçlara varılmıştı.²⁸³

Sarıkamış'ta toparlanan Rus birlikleri 3 Ocak'ta taarruza geçti. Bu taarruz planına göre General Baratof 3.Avcı Tugayı, 2.Koban Plaston Tugayı ve 1.Kazak Tümeni ile Divik'e saldıracaktı. General Varonof ve General Gabayef yan taarruz için Salut ve Laloğluna gönderildi. General Fesenkof Çıplaklı'ya yürüyen Türk

²⁸² Nikolski,a.g.e.,s.76.

²⁸³ Nikolski, a.g.e.,s.77.

birliklerini durdurmakla görevlendirildi. Sabah saatlerinde başlayan taarruz Enver Paşa'nın yüz civarı askeri toplamasıyla durduruldu.²⁸⁴

4 Ocak günü Fesenko'nun Kazak birlikleri Çıplaklı ve Verişan'a girmişler ve burada Türk piyadelerinin karşı taarruzuna uğramışlardır. Rus birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Gabayev ve Fesenko'nun taarruz için Berhman ile temasa geçmeleri ve Berhman'ın hatalı emri ile Baratov'un düzensiz ilerlemesinden dolayı Türkleri bölgeden çıkarma fırsatını Ruslar ellerinden kaçırmışlardır.²⁸⁵

General Baratov'un durumla ilgili yazdığı rapora göre hedeflerine Türklerin mukavemeti ve sis yüzünden ulaşamamışlardır. Sarıkamış'ta General Prjevalski'nin müfrezesi Turnagöl dağları boyunca taarruz ederken Türkler dağların ormanlık tepesinde tahkimat yapmış ve makineli tüfekleri de öne sürerek top ateşine başlamışlardır. Ruslar ise siper kurmaya çalışmışlardır ancak bu siperlerde pek fazla işe yaramamıştır.²⁸⁶

Merkezde, Sarıkamış'taki çatışmaların ana sebebi Bardız geçidini ele geçirmektir ve bu da sadece iki taraftaki tepeleri almakla mümkündür. 3 Ocak'ta Ruslar ikinci zirveyi ele geçirmek istemişlerdir; ancak çok yorgun olduklarından sonuç alamamışlardır. Türkler ise zirveyi güçlü şekilde savunmakta ve burada çok miktarda makineli tüfek bulundurmaktaydı. Albay Bukretov, 2. Plaston tugayı komutanının ricasıyla bu tugaya gitmiş ve tugayın Erkanı harbiye reisi olarak bulunduğu için dolayı hücum halindeki birlikleri Albay Maslannikof komuta etmekteydi. Artçı birlikler ise önce Karaorgan bölgesindeki Türk baskısı yüzünden

²⁸⁴ Balcı, a.g.e.,ss.231-232.

²⁸⁵ Allen „Muratoff, a.g.e.,s. 260.

²⁸⁶ Nikolski, a.g.e.,s.86.

bölgenin doğu sırtlarına çekilseler de karanlık basınca karşı taarruz ile bölgeyi geri almışlardır. General Yudenîç, General Berhman'ın ricasına uygun olarak 2 taburu makineli tüfekleriyle göndermiştir. General Berhman, 4 Ocak günü yaşananları akşam 9.00'da yazdığı raporla başkomutana anlatmıştır. Raporun suretleri başkomutan yardımcısı, ordu erkânı harbiye reisi ve General Oganofski'ye de gönderilmiştir. Raporda Türklere karşı başlatılan taarruzun başarıyla sürdüğü, hareketin ağırlık merkezinin Yukarı Sarıkamış'tan Elgeçmez köyündeki sağ kanada geçtiği, toplamda 11 piyade taburu, 14 Kazak Süvari bölüğünden oluşan General Baratóf kolunun Plaston taburları, Avcı taburları ve Gubinski Alayı taburlarının bulunduğunu ve teferruatlı şekilde bunların hangi istikamette yer aldıklarını yazmıştır. Ayrıca Çatak, Divik ve Yedikilise'nin ele geçirildiğini ertesi gün için General Baratóf'a, Eşek meydanının ele geçirilmesi ve böylece Türklerin ulaştırma yollarının kesilmesi emrini verdiğini bildirmiştir.²⁸⁷

General Yudenîç, General Berhman'a gönderdiği 526 numaralı telgrafta birliklerinin yorgun düştüğünü ve Türklerin kuvvetle 4. Tugaya hücum ettiklerini, kendisinden alınan birlikler sebebiyle zayıf düştüklerini, Sarıkamış'ta Türklere yapılacak olan genel hücumun ertelenemeyeceğini şayet bu harekât yapılmazsa tüm gayretlerin boşa gideceğini ve Türklerin Sarıkamış'a gelmeleri halinde durumun daha da vahim bir hal alacağını, kendisinin takviye birliklere ihtiyacı olmadığını, burada yapılması gerekenin derhal bütün birliklerle taarruz etmek olduğunu bildirmiştir. Telgraflarda General Yudenîç'in, General Berhman'a bağlı olmasına rağmen emredici ve sorgulayıcı üslubu göze çarpmaktadır. Öte yandan General Berhman, General Yudenîç'in telgrafına karşı gönderdiği 1020 numaralı telgrafta

²⁸⁷ Nikolski,a.g.e.,s.88.

Sarıkamış'ta emrinde bulunan birliklerin muharebe ettiğini ve muharebenin henüz sonuçlanmadığını, Bardız geçidini ele geçirdiklerini ve Türklerin Sarıkamış'ın kuzeyine doğru çekildiklerini, binlerce esir ele geçirdiklerini, Türklerin geri çekilmelerine meydan vermemek için arkalarından birlikler gönderilmesi gerektiğini bildirmekte; ancak böyle bir kuvveti bulunduramadığını, General Yudenic'in gönderdiği üç taburun henüz ulaşmadığını, General Baratof'un süvari birlikleriyle Plastonların geceleyin Alisofu'ya geleceklerini, General Gabeyev ve General Voronof'un birliklerinin ise Novoselim ve Elgeçmez'e doğru ilerlediklerini, kendisinin yarın bu birlikler ile Türklerin her iki tarafını kuşatacağını, muharebelerin durmadığı ve General Yudenic'in Bardız taburlarının kendilerine ulaştığı anda taarruza geçeceklerini, mevcut durumda bundan daha fazlasını yapamayacaklarını Türklerin geri çekildiği ve Kızılkilise mevzilerini tahkim ettiklerini, General Yudenic'e ihtiyacı olduğu takdirde elinde bulunan Derbenski alayından iki taburu gönderebileceğini bildirmektedir.

Hastane ve kışlalarda 2 Ocak tarihinde 12.000 esir ve yaralı bulunmaktaydı. Erzak ise epey azalmıştı. General Berhman esirleri Kars'a göndermiş ve burada önlemlerin alınması emrini vermişti. General Lastockin, harekâtın gece başladığını, Türklerin fecir vakti Sarıkamış'tan Kars'a doğru ağırlıklar, piyade, süvari ve topçulardan oluşan kuvvetlerle harekete geçtiklerini, 9. Türk kolordusu komutanı İhsan Paşanın Rusların Sarıkamış'ı tahliye ettiklerini düşünerek *"2 Ocak günü Ruslar Sarıkamış'ı tahliye ederek Kars'a çekilmişlerdir."* ifadesini kullandığını belirtmiştir.²⁸⁸ General Lastockin, İhsan Paşa'nın bu yorumunun Türklerin

²⁸⁸ Nikolski, a.g.e.,ss.78-79.,Eyüpoğlu, a.g.e., s. 99.

Sarıkamış'ta kalmalarına ve sonuçta 9. Kolordunun kalmış olan birliklerinin de esir düşmelerine neden olduğunu ifade etmiştir.

General Berhman'ın General Baratof'a gönderdiği 1018 numaralı telgrafta 2.Plaston tugayının belli bir bölümünün Alisofu'da toplanmasını, bunlara ilaveten General Voronof ile General Gabeyev'in de müfrezelerinin de katılmalarını ve bu kuvvetlerin Divik ve Çataktaki Türk kuvvetlerini tespit ettikten sonra Türkler hücum etmelerini ve Türklerin demiryolu hattından mümkün olduğunca kuzeye çekilmelerini sağlamalarını emretmektedir. Berhman, kendilerinin sürekli hücumları sonucunda Türklerin dağlara doğru çekildiklerini, soğuktan, açlıktan ve aldıkları darbelerden dolayı zayıf düştüklerini bu yüzden çekilmeye hazırlandıkları sonucuna varmış, kendilerinin bu durum karşısında Divik ve Çatak'tan harekete geçerek kesin darbelerini indirmeleri gerektiğini General Baratof'a bildirmekte, kendileri için hareketin en önemli hedefinin Kars'a giden demiryolunu ele geçirmek ve onu düşmanın tahribinden koruyarak ikmal, hasta, yaralı ve esirlerin tahliyelerini bu merkezden sağlamak olduğunu belirtmektedir. Kendisi ile sürekli irtibat halinde olunmasını ve birlikler arasında koordinasyonun sağlanması için bunun şart olduğunu yazmıştır.²⁸⁹

General Berhman sabahleyin Kars kalesi komutanı General Zubofa, 1014 numaralı telgrafta bin kişiden oluşan bir esir kafilesini yola çıkaracağını ve yine oraya yedi bin kişiden oluşan bir müfrezelerinin geleceğini bildirerek esirlerin zor durumda olduğunu herkesin ekmek istediğini belirterek eğer uygun ortam sağlanırsa Elgeçmez de ekmek ambarı kurulmasını ve kendisine acil olarak telgraf çekilmesini emretmiştir. General Berhman yine Kars kalesi komutanlığından Elgeçmez veya

²⁸⁹ Nikolski,a.g.e.,s.80.

Novoselim'e 500 hafif yaralı er ve 50 subay için sıhhiye treninin gönderilmesini istemiştir. Ayrıca 1023 numaralı telgrafta da Novoselim-Bağbasan-Kızılkilise-Büyükbaş köy bölgelerinde de hava keşfi yapılmasını rica etmiştir. Kars kalesi komutanından Sarıkamış'a ve Türklerin geçtiği bölgelere idari ve mülki memurların gönderilmesini istemiştir. General Berhman en çok General Baratofun koluna önem vermektedir ve ona yazdığı 1039 numaralı telgrafta ondan kesin sonuçlu bir harekâta başlamasını istediğini belirtmiştir. Baratof'un başlıca görevinin Türklerin esas geri çekilme yolu olan Eşek meydanı geçidini ele geçirmesi ve bu bölgede bir Türkün bile kurtulmasına izin vermemek olduğunu da eklemiştir. 2 Ocak akşamı yapılan hareket hakkındaki raporunda General Berhman, muharebelerin bütün gün merkezde, Bardız geçidinde ve Sarıkamış'ın kuzeyine doğru olan yerlerde sürdüğünü Bardız geçidinin ele geçirildiğini ve burada üç makineli tüfek ile 700 esirin alındığını yazmıştır. Kars'tan gelen General Voronof müfrezesinin emrine Zaporovski Kazak alayını verdiğini ve bu alayı keşif yapmak için Divik-Çatak yönüne gönderdiğini belirtmiştir. Raporda ayrıca Sarıkamış'ta ki hasta, yaralı ve esirlerin tahliyesi için acil trenler istediğini, Elgeçmez'e esir kabileleri sevk ettiğini yazmıştır.²⁹⁰

4 Ocak tarihinde 3. Türk ordusuna mensup birçok birlik esir alınmış, Türkleri kuşatma harekâtı sona ermiş ve Türklerin geri çekilme yollarını Rus müfrezeleri kesmiştir. Sağ kanat birliklerini oluşturan General Baratof kolu, merkezi oluşturan Prjevalskşi müfrezesi taarruzlarına başarıyla devam etmekteyken Türkler artık mukavemet gösteremiyorlardı. General Berhman 1049 numaralı raporunda Türklerin tamamen kuşatıldığı ve morallerinin çok bozuk olduğu ve bitkin olduklarından artık mukavemet gösteremediklerini ifade etmiştir. Ayrıca kendi fikirlerinden de

²⁹⁰ Nikolski, a.g.e.,ss. 82-84.

bahsederek Türklerin mukavemetinin tamamen kırılacağından emin olduğunu yazmıştır. Han geçidinde (Sayfiye Karakolu) sürekli bulunan Türkistan alayının Türklerin Sarıkamış ile olan iletişimini ve Türklerin buraya gerilerden takviye güç göndermelerini engellediğini ifade etmiştir. Öte yandan amacının Türkleri tamamen soğuktan ve açlıktan ölmelerini sağlamak olduğunu belirtmiştir. Sarıkamış'tan 2500'den fazla hasta ve yaralı ile 3000'den fazla esirin sevk edildiğine de değinmiştir. Kısacası Berhman, zafer kazanmak için aldığı tedbirleri ve mevcut durumu bu raporla Başkomutana bildirmiştir. Türklerin son dayanma güçleri tükenmiş, 9. Türk kolordusunun geri kalan birlikleri başlarında İhsan Paşa olmak üzere 3 Tümen komutanı ile silahlarını bırakmışlardır.²⁹¹ General Berhman, Başkomutana gönderdiği 4 Ocak tarihli 1052 numaralı telgrafında zafer sevincini dile getirmiştir. General Baratoff'un 4 Ocak tarihinde General Berhman'a gönderdiği telgraftan da sevinci anlaşılmaktadır.²⁹²

4 Ocak günü Türk ordusundan esir düşenler hakkında değişik rakamlar söz konusudur. Baytın'ın hatıralarına bakılınca 106 subay 80 er, Allen ve Muratoff'a göre 200 subay, 1000 asker, Nikolski'ye göre ise 100'ü aşkın subay ve 1000'den çok asker esir alınmıştır.²⁹³

General Berhman, 6 Ocak tarihli ve 1063 numaralı telgrafında Sarıkamış grubunun yaşadıklarına dair raporunda, 9. Türk ordusunun tamamen yok edildiğini bildirmiştir. Toplamda 13000 kişiden oluşan kolordunun geriye kalan tüm komutanlarının ve 200'ü aşkın subayının, 6000 kadar olan eratinın ellerine geçtiğini de yazmıştır. Turnagöl dağları üzerinden yollanan birliklerinin Türkleri buradan

²⁹¹ Nikolski, a.g.e., ss.90-91.

²⁹² Nikolski, a.g.e., ss.92-93, .Eyüpoğlu, a.g.m., s. 99.

²⁹³ Balcı, a.g.e., s.236.

temizlediğini, Baratoff müfrezesinin 10. Türk kolordusunu takip ettiğini ve olabildiğince geriden onları kuşatmaya çalıştığını, ayrıca bu takibi kuvvetlendirmek için de Bağbasan üzerinde Verişan'a 10 topla birlikte Kabardinski alayını sevk ettiğini yazmıştır. Bardız yolundan Kızılkilise'ye kadar Eşekmeydanı geçidi üzerine, Türkleri bu yoldan uzaklaştırmak için 17. Türkistan Avcı Alayı'nı gönderdiğini, artçılarının Karaorgan-Micingirt hattında bulunduğunu, Türklerin ise Karaorgan karşısında toplandığını yazmıştır. Başköy civarındaki Kürt ahalisinin Türklerin tarafına geçtiğini ve Kars ile demiryolu ulaşımının sağlandığını da ifade etmiştir.²⁹⁴

6 Ocak günü Yudenic'in ilk hareketi Bardız'deki Türkleri bölgeden çıkarmak için taarruz etmesi olmuştur.²⁹⁵ 10. Türk kolordusu birlikleri Allahuekber dağı geçidi üzerinden Oltu yoluna çıkmak üzere hareket ederken ağır malzemelerini bırakmıştır. Türkler, Sarıkamış harekâtına başlamadan önce Ardahan'ı işgal etmiş ama General Kalitin ve Sibiry Kazak Tugayı Ardahan'ı geri almış, Oltu şosesine ilerlemiş, 10. Türk kolordusunu hezimete uğratmış ve 30. Tümen birliklerine silahlarını bıraktırmıştı. Bu olaydan sonra Enver Paşa, askerleriyle İstanbul'a gitmiş ve yeniden oluşturulacak 3. Ordunun komutanlığını Hafız Hakkı Paşa'ya devretmiştir.²⁹⁶

6 Ocak akşamına doğru General Berhman, Sarıkamış grubu birliklerine yazdığı 34 numaralı emirnamede askerlerini soğuk ve zorlu şartlarda gösterdikleri başarıdan dolayı kutlamıştır. İmparatorun güvenini boşa çıkarmadıkları için ve Rus askeri tarihine geçecek bir başarı kazandıkları için minnetlerini bildirmiştir. Yazısında muharebelerin sonucunda, Türk ordusunun üçte biri'nin, 9. Kolordu'nun tamamının yok edilerek, yüksek rütbeli komutanların esir alındığını ve 13.000

²⁹⁴ Nikolski, a.g.e., ss.94-95.

²⁹⁵ Allen, Muratoff, a.g.e., s. 262.

²⁹⁶ Nikolski, a.g.e., s.96.

mevcudu olan bu kolordunun ancak 7.000'inin hayatta kaldığını, Türklerin bıraktığı topların, makineli tüfeklerin taraflarınca toplandığını belirtmiştir.. Ele geçirilen malzemenin miktarının tam olarak bilinmediğini ancak 30 kadar top, 20 kadar makineli tüfek ve 9. Kolordu komutanı karargâhı ile beraber ve ayrıca 17,28 ve 29. Tümen komutanları ile 200 dolayında subay 6.000 kadar da er ve erbaş esir alındığını yazmıştır. Sarıkamış mağlubiyetiyle moralleri ve cesaretlerini yitiren Türk birliklerinin ise Ardahan'ın da Ruslarca ele geçirilmesi hasebiyle sınırlardan kendi işlerine doğru çekilmekte olduğunu ama takip edilerek esir alındıklarını belirtmiştir.²⁹⁷

Enver Paşa, 6 Ocak günü Çatak üzerinden Zivin'e geçmiştir. 11. kolordudan aldığı raporda kolordunun 10 günlük harekâtının anlatılmasının ardından şunlar yazmaktaydı: *“Gece gündüz devam eden muharebeler neticesinde zabitan ve efrat cihetinden tasavvur buyrulacak zayıat sebebiyle Kolordunun taarruz ve takip kabiliyeti azalmış, birliklerin tanzimi ve geriden gelmekte olan perakende efradın alınarak takip kabiliyetinin tezyidi için bir iki gün daha iştigal olunacaktır.”*²⁹⁸

Rus ordusu hedeflerine tam anlamıyla ulaşamadığı halde büyük bir zafer neşesi içindeydi. Enver Paşa ise Zivin'de Solcenah ordusunun felaket haberini aldı. Hafız Hakkı Paşa 6 Ocak tarihli raporunda şunları yazmıştı: *“İki cenahı bozulan solcenah ordusunun ne sebat edecek hali ve ne de ricat edecek yolu kalmadığından 22/23 gecesı Çermik istikametinde orduyu kurtarmaya karar verdim.”* Enver Paşa bu raporu aldıktan sonra savunma emri vermişti ve her türlü taarruzdan vazgeçilmişti.²⁹⁹

²⁹⁷ Nikolski, a.g.e.,s.97.

²⁹⁸ Belen, a.g.e.,s.186.

²⁹⁹ Belen, a.g.e.,s.187.

Rus cephesinde ise General Berhman'a bizzat İmparator tarafından başkomutan sıfatıyla 4. Rütbeden “ Saint George Haçı” verilmiştir. Böylece bu konularda Berhman'ın ödüllendirilmesiyle kapandı. General Berhman,3457 numaralı telgrafi alışının ertesi günü yani 7 Ocak tarihinde Sarıkamış müfrezesi birliklerine hitaben yazdığı 37 numaralı emri yayınlamış ve burada birliklere Yüce makamın emriyle başka bir göreve sevk edildiğinden dolayı veda etmek durumunda olduğunu bildirmiştir. İki ay süren komutanlığının sonucunda zafere ulaşmaktan dolayı sevinci ifade etmiş ve en yakın yardımcısından en son ere kadar tüm askerlere teşekkür etmiştir.³⁰⁰

Sarıkamış hareketinin son çatışmaları 15-17 Ocak günlerinde 30, 31,32. Türk Tümenlerinin, Kalitin'in kuvvetlerine ait birliklerine ve Gabayev'in emrindeki 11. Kafkasya piyadelerine karşı koydukları sırada oldu. Bardiz muharebesinde Türklerin kaybı 4000 kadardı, bunların çoğu esir alınmıştı. Oltu çayı boyunca 2000 esir daha alındı ve birçok top ele geçirildi. Yine de 32. Ve 31. Tümenler yok olmaktan kurtuldular. 10.kolordudan kalanlar 16 gün süren bir çekilişin ardından Hasankale'ye vardılar ki bunlar 3000 kişiydi ve yanlarında birçok top vardı. Kalitin 18 Ocak'ta Id'e girdi ve takip sona erdi.³⁰¹

Özünde Sarıkamış'taki Rus birliklerini kuşatmak için ayrıntılı ve cesur bir plan tasarlayan Enver Paşa, sorumluluğu kendi eline almış ve taarruz harekâtını geliştirmiş olmasına rağmen, sonuna kadar sürdürme konusunda başarı gösterememiştir. Harekâtın aşamaları önceden tahmin edilemediği gibi, ne düşmanın özellikleri ne de harekâta başlanılan mevsimdeki şartlar dahi hesaba katılmamıştı.

³⁰⁰ Nikolski, a.g.e.,ss.99

³⁰¹ Allen ,Muratoff, a.g.e.,s. 263.

General Berhman tarafından esir alınan 6.000'den fazla er, muharebeler sonunda savaşın başındaki harekât üslerine dönen 12.000 asker, Ardahan'ın geri alınmasıyla General Kalitin tarafından esir edilenler ve Sarıkamış dağlarında yok olanların sayıları göz önüne alındığında, Enver Paşa tarafından Sarıkamış bölgesine makineli tüfeklerle ve az sayıda topçu ile desteklenen 30-35.000 dolayında bir kuvvetin gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu kuvvet, harekâtın tamamlanması için yeterliydi. Enver Paşa, harekâtın esas noktasına azami kuvveti toplamasına rağmen, düşmanın yeteneklerini hiç dikkate almamıştı. Birliklere ve Komutanlara barış zamanı eğitimlerinde kendi inisiyatifi ile hareket etmek ve tehlikeye atılmak gibi vasıflar da aşılanmamıştı. Bütün Türk komutanları, başlarında Kolordu Komutanı olduğu halde taarruzlarını tereddüt etmeden cesurca yapmakta ve mevzilerini inatla savunmaktayken, erler ise büyük sabır göstermişlerdi oysa asker düzensiz beslenmekteydi. Böylesi zor şartlar içinde oldukları halde, on gün hiç istirahat etmeksizin inatçı bir şekilde muharebeye devam etmişlerdir.³⁰²

Rus, Kafkas Ordusu'na gelince harekât başlar başlamaz savunmaya yönelik birtakım tedbirlerin alınması yoluna gitmişlerdir. Bu Kafkasya'da konuşlandırılmış birlik miktarının az olmasından ve yenilerinin teşkili faaliyetlerinin ağır gitmesinden ileri gelmektedir. Yüksek Rus komutanı Kafkas ordusu başkomutanı yardımcısı General Mişlayevski idi. General Mişlayevski Kafkas ordusu hakkında pek bilgili değildi. Mişlayevski pratikten ziyade ümitsiz gördüğü bu harekâtın idaresini kendisinden sonra gelen 1. Kafkas kolordusu komutanı General Berhman'a bırakmıştı. General Mişlayevski, harekâtın bütün sorumluluğunu General Berhman'a yüklemiştir. General Berhman, General Mişlayevski tarafından emir ve

³⁰² Nikolski, a.g.e.,ss.102-103.

komutanın kendisine verilmesinin ardından kritik durumdan kurtulmak için birlikleri, ortaya çıkan kuşatmaya karşı manevraya geçirmeye karar vermiştir. General Berhman bu harekatta çok büyük bir inisiyatif almıştır. Aslında bu konuda hiçbir kimseden emir almamıştı. Başkomutandan aldığı 22 Aralık tarihli ilk emir ise Türklerin mağlubiyetinden sonra gelmişti. General Berhman'ın hazırladığı manevra planının başlıca hedefi Türkleri yok etmek üzerineydi. Bu plan, öncelikle Sarıkamış'a gerekli miktarda birliğin sevkini ve bu birlikler ile Sarıkamış'a doğru ilerleyen düşmana karşı konulması, dış cephede Köprüköy istikametinden taarruza geçen ve Erzurum garnizonu birlikleriyle takviye edilen 11. Türk Kolordusu ile mücadele edecek sayıda birlikler bırakılması şeklindeydi. General Berhman, kuvvetleri dengelemek için Sarıkamış garnizonuna devamlı şekilde ve yavaş yavaş birlikler getirerek burayı takviye etmişti. Sarıkamış harekâtında kendisini başarıya ulaştıran da bu olmuştu. Dış cephe mevzileri, Sinamir- Ardos- Horosan- Yüzviran hattında 35 vörst genişliğinde ve Sarıkamış'tan 60–80 vörst uzaklıktaydı. Gerideki Türkler ise Sarıkamış'ı ele geçirmek üzere beklemekte ve Kars'a giden demiryolunu da kontrol altına almışlardı. Ancak 8–10 günlük erzak kalmış ve bölgenin imkânları ile temin edilmesi de imkânsızdı. Bu durumda General Berhman, Türkleri cephede durdurmaya ve Sarıkamış'ta yenilgiye uğratarak batıya doğru atmaya ve Kars yolunu açmaya karar vermiştir. Başarısızlık halinde ise Sarıkamış'ı kuşatan Türk birliklerini yararlanarak Kars'a geçmeyi ve aynı zamanda Türkleri dış cephede tutmayı tasarlamıştır. Bütün bu harekâtın bir plana uygun olarak yürütülmesi karar verilmişti.³⁰³

Planın uygulanması esnasında Berhman dış cephedeki mevzilerin 11. Türk Kolordusu tarafından yarılması tehlikesinden kurtarmak için bu cepheyi daraltmaya

³⁰³ Nikolski,a.g.e.,s.104-106.

başlamıştı. Berhman bu daraltma için kendi artçılarını Soğanlık(Handere) mevzilerine yani Karaorgan-Micingirt hattına çekiyor ve Başköy yaylasına da müstakil bir süvari grubu gönderiyordu. Böylece Sarıkamış'ta bir başarısızlık olması halinde birliklerin tamamı ile Kars'a geçmek, aynı zamanda da hiçbir birliği bozguna uğratmama imkânını elde ediyordu. Bu durum aynı zamanda erzak ve mühimmat sevkiyatı ile hasta, yaralı ve donmuş personelin tahliyeleri de kolaylaştırıyordu. Berhman; *“Sarıkamış bir kapıdır. Hali hazırda bu kapı gerek benim ve gerekse müfreze için düşman tarafından çok sıkı bir şekilde kapatılmıştır. Gayet tabii olarak bu kapıyı her ne pahasına olursa olsun açmak gerekir. Binaenaleyh her zaman için düşüncem şudur: Cepheden çekilmesi mümkün tüm birlikleri geri çekerek süratle Sarıkamış'ı takviye etmek gerekir.”* demektedir. General Berhman, Micingirt'te bulunduğu sürece, Sarıkamış garnizonu komutanına sık sık emirler vermekte ve “her ne şekilde olursa olsun Sarıkamış'taki Türklerin mağlup edilmesini” istemektedir. Onun bu emirleri komutanlarca uygulandı ve bu da Ruslar açısından zaferi beraberinde getirdi. General Berhman, kendisinin astı olan bütün komutanların askeri yeteneklerini çok iyi biliyordu. General, Sarıkamış harekâtı sırasında astlarına büyük yetkiler vermişti.³⁰⁴

General Berhman, Sarıkamış'a geldikten sonra harekât yapan tüm birliklerin komutasını General Prjevalski'ye bırakmış ve onun verdiği emirlere asla karışmamıştır. Ancak bazı direktiflerle yönlendirmiştir. General Yudenîç ise tam bir yetkiyle artçı birliklerini komuta etmekte ve pek seyrek olarak, General Berhman'a rapor vermektedir. General Yudenîç, Türkler tarafından kuşatılmış olan kanat

³⁰⁴ Nikolski, a.g.e.,s.107.

üzerindeydi. Kendisi de yeteri kadar kuvveti bulunmayan Karma Kolordu'nun komutanıydı.³⁰⁵

Rus Kafkas Ordusu komuta heyetiyle 3. Türk Ordusu komuta heyeti arasında birçok fark olduğu görülmektedir; zira küçük rütbedeki Rus komutanları bile, şahsi inisiyatiflerini akıllıca kullanmaktan geri kalmamışlardır. Albay Bukretof'un müfrezesi, Bardız geçidinde günlerce süren muharebelerde kendisi küçük bir muharebe birliği özelliğine sahip olduğu halde, savaş yeteneklerini göstermiştir. Sarıkamış'ta sağ kanat bölgesi komutanı, 80. Kabardinski Alay Komutanı Albay Barkofski, kendisine verilen ağır vazifeyi en iyi bir şekilde yerine getirmiş ve Sarıkamış'ı ele geçirmek için taarruz eden Türk kuvvetlerini devamlı olarak geri atmıştır. 1.Kafkas Kolordusu Topçu Komutanının Başyaveri Yüzbaşı Vekili Mushelof'un gösterdiği inisiyatif de kayda değerdir. Türkistan Topçu Tabur'undan geriye gönderilmiş olup, depoda olan iki topu 13 Aralık günü Sarıkamış'ta mevzilendirmiştir.³⁰⁶

Sarıkamış taarruzunu gerçekleştiren Türk cephesinde bu işin baş sorumlusu Enver Paşa cepheden ayrılarak 11.kolordu kumandanı Abdülkerim Paşa'nın karargâhından geçti ve Erzurum'a gitti, oradan da İstanbul'a döndü. 3.Ordu'nun komutanlığına da Hafız Hakkı Paşa'yı getirdi.³⁰⁷ Sarıkamış'taki askerlerin çatışmaları 17 Ocak'a kadar yine Türk kuvvetlerinin kayıp vermesiyle sürdü, sonrasında Ardahan ve Oltu Ruslar tarafından işgal edildi.³⁰⁸

³⁰⁵ Nikolski, a.g.e.,s.108.

³⁰⁶ Nikolski,a.g.e.,s.110.

³⁰⁷ Sanders, a.g.e.,s.58

³⁰⁸ Kurat, a.g.e.,s.279.

Enver Paşa cepheden ayrılırken askerler için şu beyannameyi yazmıştır:

“Arkadaşlar,

Hemen bir ay oluyor ki içinde bulunarak, günlerce devam eden muharebelerde nasıl düşmana saldırdığınızı gördüm. Havanın berk, düşmanın gösterdiği mukavemetleri her türlü yoksulluğa bakmayarak kırdınız. Ve düşmanı ana topraktan sürüp götürdünüz. Düşmandan yerler aldınız. Bu uğurda sarf ettiğiniz emekler hiçbir vakit kaybolmayacaktır. Bundan dolayı sizi Padişahımız başta olduğu halde bütün millet tebrik ediyor. Ben yine İstanbul’a dönüyorum inşallah bundan böyle de büyük muvaffakiyetler kazanarak düşmanı bir daha baş kaldıramayacak derecede kahr eder ve şehitlerimizin ruhunu şad edersiniz. Sizi Allah’ın birliğine emanet ederim. Unutmayınız ki Allah her an yardımcımızdır.”³⁰⁹

Sarıkamış harekatında yer alan askerlerin çoğu Yemen ve Arabistan’dan yazlık kıyafetlerle bölgeye sevk edilmiş yorgun ve bir çok eksiği olan askerlerdi, hava şartlarına uygun kıyafetlere ihtiyaçları olmasına rağmen yazlık kıyafetlerle mücadele etmek zorunda kalmışlardı.³¹⁰ Çok sıcak havadan böylesi soğuk bir havanın yaşandığı bir bölgeye gelerek hava değişimi yaşayan askerlerin çoğu grip salgınından müzdaripti. Sarıkamış harekatına başlandığında hava sıcaklığı sıfırın altında 39 idi. Bazı kıtalar 24–25 Aralık gecesi Sarıkamış’a ulaşmayı başarsa da Allahüekber dağlarını aşarken çok kayıp verdiler.³¹¹

Harekatın bir diğer trajik yanı ise harita üzerinde yapılan bir hataydı zira 1/200.000 ölçekli haritada Sarıkamış yazan yere harekat yapılmıştı; ama haritada

³⁰⁹ Belen, a.g.e.,s.189., Balcı, a.g.e.,s.241.

³¹⁰ Kanal, a.g.e.,s.102.

³¹¹ Aksu, a.g.e.,ss.73-74.

Sarıkamış yazması Sarıkamış'ın orda olduğu anlamına gelmiyordu. Bu yazı Sarıkamış'a giden yolu gösteriyordu. Bu hatayı ilk Allahüekber dağlarını tırmanan askerler gördüler. Bu uzun yürüyüş 14 saat sürmüş ve her biri 150 askerden oluşan bölüklerin asker sayısı 10-15'e inmiştir. Sağ kalanlarda kangren olma riskiyle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca yıkanamayan askerleri bit sarmış, bu bit ısırmaları da tifüs salgınına beraberinde getirmiş ve pek çok askerde salgından ölmüştür.³¹²

22 Aralık'ta başlayan Sarıkamış hareketinde askerin çoğu savaştan değil soğuktan ölmüş, çok sayıda askerde esir düşmüştür. Osmanlı 3. ordusu, ilk altı gün başarı gösterse de ardından durum kötüleşmiştir.³¹³ Zayıfın kesin sayısı bilinmese de 90.000 asker taarruza gitmiş ve ancak 10-12.000 asker geri dönmüştür.³¹⁴ Bunlardan 15.000'i esir düştüğüne göre 70-75.000 asker savaştan ya da soğuktan ölmüştür.³¹⁵ Türkler ayrıca 60 top kaybettiler. 1915 yılının Ocak ayında sadece 18.000 asker toplanmıştır ki bu sayı başlangıçtaki sayının yüzde yirmisidir.³¹⁶ Ardından başlayan tifüs salgını da zayıf düşmüş pek çok insanın ölümüne neden olmuştur.³¹⁷ Askerlerin aracılığıyla halk arasında da tifüs yayılmıştır. İstanbul başta olmak üzere tüm Anadolu'da salgın halini almıştır. Dr. Bentmann 1923 yılında tifüs salgınına “ *Güçlü, bütün ülkeyi kasıp kavuran ve ilk olarak 1915 Ocak ayında Kafkasya'daki 3. Ordu yıkıntılarının arasında doğan bir çöl yangını*” olarak betimlemiştir. Sarıkamış Harekatı'nda günlerce banyo yapamayan ve elbiselerini temizleyemeyen askerler bitlenmişlerdi ki Tifüs hastalığının kaynağı da bu bitlerdir. Harekat sonrasında salgın halini alan tifüs ve harekâttan aylar sonra bile ölümlerin gömülememesinden doğan

³¹² Aksu, a.g.e., ss.76-78.

³¹³ Reynolds, a.g.e., s.226.

³¹⁴ Sanders, a.g.e., s.58, Kurat, a.g.e., s.279

³¹⁵ Kurat, a.g.e., s.279., McCarthy, Arslan, Taşkiran, Turan, a.g.e., s.179.

³¹⁶ McCarthy, Arslan, Taşkiran, Turan, a.g.e., s.179.

³¹⁷ Sanders, a.g.e., s.58.

diğer salgın hastalıklar, hareketin sağlık anlamında Anadolu'yu etkileyen en önemli yönüydü.³¹⁸

Galip durumdaki Rusların kaybı ise 20.000 kişiydi.³¹⁹ Ruslardan soğuktan ölenlerin sayısı ise 6.000 kadardır.³²⁰ Allen ve Muratoff'un verdiği sayılara göre ise donmuş olanların sayısı 16.000 ölü ve yaralıydı, 12.000 kişi hastaydı. Türkistan piyadelerinin bütün alaylarının her biri, 2500 kişilik kuvvetten 600-700 kişi kalmıştı.³²¹ Sarıkamış harekâtından sonra 1917 yılının sonuna kadar Kafkas cephesini oluşturan bölge Rus ordusunun yönetiminde kaldı.³²²

Fransa'nın Rusya büyükelçisi M. Paleolog 6 Ocak 1915 tarihinde günlüğüne şunları yazmıştır: *"Kars'tan Erzurum'a kadar olan yolda, Sarıkamış'ta Ruslar Türkleri büyük bir hezimete uğrattı. Müttefikimizin Alplar gibi dağlarla ve geçitlerle yarılmış böylesi engebeli bir yerde yaptığı bu taarruz'un başarısı daha fazla övgüye değerdir. Orada tehlikeli bir soğuk, sürekli kar fırtınaları var. Herhangi yol yok ve harap. Rus Kafkas ordusu orada inanılmayacak bir kahramanlık gösterdi."*³²³

3.5. Kafkas Cephesinde Ermenilerin Muharebelere Katılışı ve Faaliyetleri

Ruslar hem Kafkasya'daki Ermenileri hem de Türkiye Ermenilerini silahlandırmış ve gönüllü birlikler oluşturmuş ayrıca Taşnak-Sütyun partisi aracılığıyla para yardımında da bulunmuştur. Bu işin para yardımı boyutuna dair

³¹⁸ Kanal, a.g.e.,ss.93-98.

³¹⁹ Şirokorad,a.g.e.,s.492.

³²⁰ Şişov,a.g.e.,s.581.

³²¹ Allen ,Muratoff, a.g.e.,s. 265.

³²² G.Z. Aliyev, *Turtsiya v Periyod Pravleniya Mladoturok (1908-1918)*, İzdatelstvo nauka gılavnaya redaktsiya vastoçnoy literaturi, Moskova,1972,s.293.

³²³ Şişov, a.g.e.,s.582.

Tiflis'te Şubat 1915 tarihinde toplanan Ermeni Milli Birlik kongresinde Taşnak-Sütyun Partisi Askeri Vekaleti temsilcisi toplantıya sunduğu raporda şunları yazmıştır: *“Bilindiği gibi savaşın başında Rus hükümeti, Türk Ermenilerini silahlandırma ve hazırlama, savaş zamanında ülkenin içlerinde isyan çıkartmanın ilk masrafları için 242.900 ruble vermişti...”*³²⁴

Henüz Osmanlı Devleti savaşa girmeden başlayan bu hazırlıklar sonucu çetelere, intikam alaylarına Ermeni gönüllüler gelmeye başlamıştır ve Ermenilerden dört gönüllü birlik oluşmuştur. Bu gönüllü birliklerin oluşumunda özellikle Tiflis valisi Aleksandr Hatisyan'ın önemli çalışmaları olmuştur. Onun başkanlığıyla Ermeni Milliyetçi Bürosu kurulmuştur. Erkeklerin yanı sıra Ermeni kadınlarda gönüllü hemşire olarak Rus ordusuna dahil olmuşlardır.³²⁵

Ermeniler bağımsız Ermeni devletini kurmak amacıyla savaş boyunca Zeytun, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Bitlis, Van gibi çeşitli bölgelerde isyanlar çıkarmış ve halka ciddi anlamda zarar vermişlerdir. Savaşın başlamasıyla Fransa başbakanı Gumerk, Ermeni Taşnak komitesine yakın bir siyasetçi olan Viktor Perar ile görüşmüştür. Bu görüşmede Perar'dan Ermeni Taşnak komitesi ile Cenevre Komitesinin diyalog kurmasını ve Ermenilere ittifak devletleriyle işbirliği yapmaları teklifinde bulunmalarını istemiştir. Bunun üzerine Perar Droşak gazetesi baş editörü Mikael Varandyan ile görüşmüş ve onlara savaş sırasında yardım etmeleri halinde Türkiye sınırlarında otonom bir Ermenistan kurulması vaadinde bulunmuştur. Tiflis'te yapılan 20 kişilik Taşnak komitesi toplantısı neticesinde Ermeni gönüllü birlikler kurulması projesi onaylanmıştır. Kafkasya genel valisi Vorontsov-Daşkov,

³²⁴ Yıldırım, a.g.m.,s.51.

³²⁵ Yıldırım, a.g.m.,s.52.

Tiflis belediye başkanı Hatisov ve Ermeni episkop Mesrop'a Osmanlı Devleti ile yapılan savaşta yardım etmek üzere Ermeni Lejyonlarını oluşturabileceklerini ve bunların harcamalarının Rus hazinesi tarafından karşılanacağını bildirmiştir.³²⁶

Kafkasya genel valiliğinde vali vekili Peterson, Kafkasya askeri bölge komutanı General Yudeniç, Tiflis Ermeni cemaati lideri Episkop Mesrop, Tiflis belediye başkanı Hatisov, Tiflis Ermeni komitesi başkanı Arutünov ve Dr. Zavriyev'in katıldıkları özel toplantıda gerilla savaşında deneyimli Ermeni komutanların gözetiminde bu lejyonların oluşumu onaylanmıştır. Dr. Zavriyev Ermeni Taşnak Komitesi Dış ilişkiler sorumlusuydu ve Rusya'nın Kafkasya genel valisi ile yaptığı görüşmelerle partisi ve milleti adına bu savaşta Ermenilerin Rus kuvvetlerine katılacağını, komitenin gücünün Rusya idaresi altına verildiğini onaylamıştır. Ermeni Taşnak komitesi, Ermeni halkının bir bölümü ile birlikte gönüllü birliklere katılmıştır.³²⁷

O dönem Ermeni faaliyetleri hakkında önemli bilgileri 1927 yılında Fransızca olarak yazdığı "La participation Des Armenian a la Guerre Mondiale sur Le front Du Caucase (1914-1918)" (Ermenilerin Cihan Harbine Kafkas Cephesinde katılması) adlı eserinde toplayan Ermeni asıllı Rus General Gavril Korganoff'un anlatımıyla Ermeni lejyonlarına Rus Genelkurmayının bakışı ilk etapta şüpheli olsa da sonrasında bu oluşumu yararlı bularak onaylamışlardır. Eylül ortasında Tiflis'teki Ermeni milli bürosu Kafkasya'da Ermeni gönüllülerden oluşan bir birlik oluşturmak üzere onay almıştır. Bu birliklerin oluşumu Türkiye'nin savaş ilanı tarihi olan Ekim 1914'de tamamlanmıştır. Korganoff'un verdiği bilgiye göre bu 4 lejyonda 2500 aktif,

³²⁶ Özdemir, a.g.e.,ss.14-15.

³²⁷ Özdemir, a.g.e.,s.15.

600 yedek olmak üzere 3100 gönüllü silah altına alınmıştır. Birliklerin komutası ise Türklere karşı mücadeleleriyle tanınmış Ermeni halk kahramanları Andranik, Dro, Amaspe, Keri'ye verilmiştir. Lejyonlar Rus ordusunun farklı birim ve gruplarına bağlıdır bu nedenle de cephenin tümüne eşit yayılmışlardır. Aynı zamanda Fransız ve İngilizlerde bu lejyonlardan savaşın ilerleyen safhalarında yararlanmışlardır.³²⁸

Rus ordusu tarafından desteklenen Ermeni Taşnak Partisi silahlı birlikleri tarafından bu özel askeri faaliyetin ilk aşamasında savaşın ilan edildiği gün Rusların Sarıkamış, Kağızman Erivan gruplarına bağlı birlikleri sınırı geçerek Erzurum'da toplanmış ve Türk öncü birliklerini püskürtmüştür. 8 Kasım Rus birlikleri Pasin vadisinin tamamını ve Eleşkirt vadisinin bir kısmını işgal etmiştir. 10 Kasım Türkler Sarıkamış-Erzurum istikametinde karşı taarruza başlamıştır.

19 Kasım'a kadar çatışmalar sürmüştür. Sonrasında General Berhman komutasındaki Sarıkamış grubu Khoroum, Akhalik, Horasan, Tarkhodja'ya çekilmiştir. Bölgedeki ilk çatışmalarda Ermeni lejyonları operasyonlarda yer almamışlardır. 19 Kasım tarihinden sonra 4. Lejyon Sarıkamış ve Karaurganda Sarıkamış grubunun sağ kanadını güçlendirmekle görevli Türkistan 2. Kolordusuna katılmıştır. Bu lejyon 29 Kasımdaki çatışma sonrası Liavsor köyünü ele geçirmiş ve İde'nin 10 km güneyindeki Ekrek'e doğru ilerlemiştir. Aralık ayı başından itibaren Türk kuvvetleri bölgede hareket başlatmış ve ayın 22'sinde Sarıkamış grubu ve Oltu müfrezesine saldırmıştır. Türk ordusunun niyeti Kars ve Sarıkamış hattını ele geçirmek ve böylece Rus ordusunun büyük kısmını alttan yıkma şeklindedir. 22 Aralıkta Türk birlikleri tarafından sarılan lejyon İde'ye çekilme emri almıştır. Lejyon Türk kontrolünde olan ve Ruslar tarafından boşaltılmış bölgede kendilerine

³²⁸ Özdemir, a.g.e,s.16.

süngüleriyle yol bulmaya çalışmıştır. Lejyon Nariman'a geldiğinde iki yürüyüş koluna ayrılmış, Sarıkamış ve Merdenek'e varana kadar ağır kayıplar vermiştir.³²⁹

Sarıkamış grubunun Türkistan 2. Kolordusu tarafından takviye edilmesinin ardından General Prjevalsky'nin Kağızman'daki birliği Delibabaya doğru yola çıkma emri almıştır. Delibaba'nın işgalinden sonra General Prjevalsky'nin birlikleri içinde bulunan 3.lejyon Karaderbent geçidinin korunması ve Eleşkirt vadisiyle bağlantısının sağlanması için diğer birimlerle birlikte özel bir müfreze oluşturmuştur. Lejyon Pirhasan, Kepenek, Khosroveran köylerini işgal etmiş ve güney geçidini kaplayan kayalığın kontrolünü ele geçirmeyi başarmıştır. Fazlaca ilerlediği düşünülen lejyon 24 Kasımdan 31 Aralık'a kadar dinlenmiştir. Sarıkamış grubunun en sol kanadını korumak için Alagöz'e çağrılan birlik bölgesel karşılaşmalarda ve keşif faaliyetlerinde yer almıştır. Korganoff, Ermeni gönüllülerin düşman karşısındaki tutumunu somutlaştırmak için Plaston 2. Tugay komutanı General Goulipanın komutasındaki 3. Lejyon komutanı Amazaspe Servanstin'e gönderdiği belgeyi kitabında kullanmıştır. General Goulipan 19 Aralık gecesi 30 ölü,40 yaralı verildiğini söyleyerek diğer çatışmalardan da bahsetmiş ve Ermenilerin cesurca görevlerini yerine getirdiğini yaralıların dahi saldırılarda yer aldığını bildirmiştir.³³⁰

Korganoff'un da değindiği gibi Erzurum ana hattındaki Sarıkamış grubunun her iki kanadında da savaştan 3. Ve 4. Lejyon, Türklerin dağıtılması ve 22 Aralık 1914 – 16 Ocak 1915 tarihleri arasında yaşanan Sarıkamış muharebesinde de rol almıştır.³³¹

³²⁹ Özdemir, a.g.e.,s.18.

³³⁰ Özdemir, a.g.e.,s.19.

³³¹ Özdemir,a.g.e.,s.20.

1914 sonu ve 1915 başında Kafkas cephesindeki durgunluk sebebiyle lejyonlar Erivan ve Kars bölgesine çekilmeye başlamış ve istirahat etme ortamı oluşmuştur. Ayrıca kolordu komutanlarına takdir belgesi verilmiştir. General Korganof'un eserinde verilen bir durum raporu ve takdir belgesi şöyledir:

“Ermeni 3. Lejyonu Amzaspe Servanstian’a

Ordu Komutanının emriyle Ermeni 3.lejyonuna bağlı unsurların içinde yer alması durumu sona ermiş ve Lejyon yeni bir yön almıştır. Türkiye ile olan çatışmaların başından itibaren 3.Lejyon Sarıkamış grubu ile hareket etmiş daha sonra Albay Koulebiakine’in birliğine katılmıştır. Lejyon özellikle 22 Kasım, 23 Aralık ve 5 Ocaktaki muharebelerde öne çıkmıştır. 19 Aralıkta Türklerin ilk şoku olan ve çarpıcı bir zaferle sonuçlanan Sarıkamış operasyonlarının başlangıcı niteliğindeki Alagözde katkı yapmışlardır. Alagözde gerçekleşen muharebede Ermeniler 30 ölü ve 40 yaralı vermiş olsa da düşmana beraberce ağır bir yenilgi yaşatmışlardır ve takviye kuvvetlerin gelişine kadar cesur bir dirençle düşmana karşı koymuşlardır. Bu lejyonun değerli komutanlarından ve cesur askerlerinden üzülmektedir. Yine de onları fedakârlıklarından ve Sarıkamış grubundaki mükemmel ve faydalı hizmetlerinden dolayı Ordu adına takdir etmek benim için mutluluktur. Kendilerine verilen görevde mutluluk, parlak başarılar ve zaferler dilerim.”

“3. Lejyon üç ay boyunca Sarıkamış grubunun sol kanadını koruyarak dik ve engebeli Palandöken dağlarında istihbarat hizmeti vererek, General Gouliga ve Prjevalsky'nin tugaylarıyla ve son olarak General Barotof'un birlikleriyle yan yana ve cesurca savaşarak birçok sorumluluk içeren ağır görevini başarıyla tamamladı.

Tanrı ile birlikte bize duyulan güvenin desteğiyle ve kutsal amacımız adına zafere doğru yürüyelim!”

“Kafkas 1. Kolordusu komutanı Tuğgeneral Kalitine.”³³²

Harekat sırasında Sarıkamış’ın köyleri, Rus ordusunda yer alan Ermeniler ve Kazaklar tarafından saldırıya maruz kalmıştır. Kızılarkara köyleri Ermeni çeteleri tarafından basıldı ve köylerden toplanan insanlar öldürüldüler. Ermeni çeteleri köylerde büyük tahribatta bulundular, eşya ve hayvanları gasp ettiler. Saldırılarından sağ kalanlar ise olumsuz hava koşullarında yaşam mücadelesi verdiler.³³³

³³² Özdemir, a.g.e.,ss.21-22.

³³³ Kanal, a.g.m.,ss.98-99.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAREKÂT SONRASI YAŞANANLAR

4.1. Esirlerin Yurda Dönüşü

Sarıkamış harekâtı esnasında 15.000 civarında Türk askeri Ruslara esir düşmüştür. Ancak bu sayı kesin değildir, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından 1917 yılı sonlarında esirlerle ilgilenmek ve Türk esirlerinin miktarını tayin etmek üzere İskandinavya'ya gönderilen Yusuf Akçura raporunda Kuzey Kafkasya'da 20-30.000 ve Rusya'nın diğer yerlerinde de 30.000 olmak üzere toplam 60.000 Türk esir olduğunu belirtmiştir.³³⁴

Esirler tren vagonlarına doldurulup Tiflis'e oradan da belirlenen esir kamplarına götürülüyorlardı.³³⁵ Petersburg telgraf ajansından alınan bilgilere baktığımızda 1 Aralık 1914'den 20 Ocak 1915'e kadar , % 60'ı genel karargâh subayı olan 326 subay ve 14220 er esir Türk Tiflis'e götürülmüştür.³³⁶

Bu esirlerin en bilinenlerinden olan 9. Ordu kumandanı İhsan Paşa ve beraberindeki 17, 18,29.ncı piyade alayı, 9. Kolordu'nun içindeki 106 Türk subayı, 100'e yakın er, 30 top, 20 makineli tüfek, birçok savaş mühimmatı, yük hayvanı, ordugah ve diğer mallarda ele geçirilmiştir. İhsan Paşa, Rus ordusuna esir düşüşünün

³³⁴ Betül Aslan, *Türk Dünyasında Büyük Bir Dayanışma Örneği:1. Dünya Savaşında ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, C. 16, S. 40, Erzurum, 2009, s.53.

³³⁵ Eyüpoğlu, a.g.m., s. 101.

³³⁶ Alfina Sibgatullina, *Nikatoriye Svideniye Ob İhsan Paşe v Rassiskoy Periyodiçeskoj Peçati (Rusya Gazetelerinde İhsan Paşa hakkında bazı belgeler)*, Çernoye More (Karadeniz) Dergisi, Yıl:1,S.1,Kış 2008,s.174.

ardından diğer esirlerle birlikte Çıta'daki esir kampına götürülmüştür. 10 Ocak tarihli telgraftan alınan bilgiye göre Seyit Bey, Lütfi Bey, Tahir Bey, Ethem ve Arif Bey gibi önemli paşalarda esir alınmıştır.³³⁷ Tiflis'teki yaralı esir Türklerin sayısı 600 kadardı. Bunların 15'i subay, bir tanesi ise molla idi. Petersburg Telgraf Ajansından elde edilen bilgilerde 'Kafkasya'nın Sesi' gazetesinde İhsan Paşanın esir alındığı zaman alay ve taburlara ait cetvelin yanında bulunduğu ve buna göre 5 birliğin Sarıkamış Harekatı sonucunda zarar görmediği anlaşılmaktadır. Bu bilgi Sarıkamış harekâtı sonucunda 9. Ordunun elinde 900 kişiden oluşan küçük rütbeli 3 tümenin kaldığını göstermektedir.³³⁸ Rusların gözünde İhsan Paşa, her şeyden önce entelektüel bir insan izlenimi uyandırıyor. General, Fransızca 'ya hâkimdi; ancak yeterince Rusça bilmiyordu. Kazan gazetesinin, İhsan Paşa ve arkadaşlarının Sibirya'ya gönderilişine dair yaptıkları habere göre 14 Ocak'ta Yekaterinburg üzerinden 2 büyük Türk, Arap, Avustralyalı ve Macar esir grubunun gönderilmiş, ilki 890, ikincisi ise 800 kişiden oluşmaktadır. Trenlerden birinde 9. Ordu komutanı İhsan Paşa, yaveri ve 100 kişilik Türk ordusu mensup subayı vardı.³³⁹

Esir olduğu günlerde yaşadığı kötü muameleyi ve zor şartların tümünü "Bir Serencam-ı Harp" adlı hatıratında anlatan İhsan Paşa uzun ve çok zor şartlarda geçen esaretin ardından 23 Mayıs 1915 tarihinde firarını gerçekleştirmiştir. İranlı bir kişi namına düzenlenmiş pasaport ile firara başlamıştır.³⁴⁰ Çin'e gidişyle devam eden süreçte müttefik Alman sefirine mülakat temennisinden bahseden bir mektupla

³³⁷Sibgatullina, a.g.m., ss. 174-175.

³³⁸Sibgatullina, a.g.m., s.175.

³³⁹Sibgatullina, a.g.m., s.176.

³⁴⁰Latif, a.g.e.,s.60.

ulaşmış ve Sefir Ekselans von Hindje ile görüşmüştür.³⁴¹ Firar hikâyesini dinleyerek itimat eden Sefirin yardımıyla Şanghay'dan Japonya'ya uğrayan vapurla Büyük Okyanusu geçip Amerika'ya oradan da İsveç, Norveç, Danimarka ve Almanya istikametini izleyerek İstanbul'a gitmek üzere bir kaçış rotası oluşturulmuştur.³⁴² İhsan Latif Şanghay'dan Fransızca olarak "Rusko-Yeslava" gazetesini başmüdürlüğü ve "Irkutsk" Rus başkomutanlığına yazdığı iki mektupla esaret döneminde Rusların kendilerine gösterdikleri kötü muameleyi eleştirmiş ve bunları kınadığını bildirmiştir.³⁴³ Planlanan güzergâhlar boyunca seyahatini sürdüren İhsan Paşa İstanbul'a varana kadar dört buçuk ayda 810 km yaya, 10996 km. trenle, 11806 km. karadan, 10.607 deniz mili olarak toplamda 22.871 km. yol kat etmiştir.³⁴⁴ İstanbul'a varan İhsan Paşa'yı, Enver Paşa methederek ona Altın Liyakat madalyası verilmişse de akabinde ona esir oluşunun ilk ayında emekliye sevk edildiği haberi tebliğ edilmiştir.³⁴⁵ Hatıratında İhsan Paşa yaşadıklarını tüm detaylarıyla anlatırken yaşadıklarına sebep olarak gördüğü ve onu habersiz emekliye sevk eden Enver Paşa'yı sık sık tenkit etmiştir.

İhsan Paşa gibi nice asker esir alınmıştır ve bunların yaşadıkları insanlık dışı muamelelere birçok örnek verilebilir. Esirler sevk edilirken bazı Rus subayları esirlere karşı davranışlarında kuralları hiçe sayıyorlardı. Bilhassa, Rus ordusu içindeki Ermeni ve Rumların Türk esirlerine karşı tutumları uygunsuzdu. Bunlardan birini Sarıkamış esirlerinden biri şöyle anlatmıştır; *"Ebubekirgilin Mehmet, hasta olan ağabeyi Muhittin'i sırtında taşıyordu. Biraz sonra öldüğünü anladığımız*

³⁴¹ Latif,a.g.e.,s.106.

³⁴² Latif,a.g.e.,s.110.

³⁴³ Latif,a.g.e,ss.117-119.

³⁴⁴ Latif,a.g.e.,s.156.

³⁴⁵ Latif,a.g.e.,s.157.

ağabeyini yere bırakmasını söyledikse de o razı olmadı. Gecedен bekleyen Rum ve Ermeniler tekrar etrafımızı çevirmişti. Bir kısmı Mehmet'i döverken biri de sopasını sırtındaki ölüye vuruyordu. Böylece dirimize ve ölüme vura vura trene bindirdiler.”³⁴⁶

Esirlerden M. Arif Ölçen bu esir kamplarında yaşadıklarını şöyle anlatmıştır; *“Açlıktan ölecek gibiydik. Garnizonda et diye verilen kar altında sakladıkları kurtlanmış öküz ve manda kafalarıydı. Suda haşlayarak yiyorduk. Kokusundan midemiz bozuluyor ve kusuyorduk. Yaz mevsiminde küplere basılan lahana yaprağıyla çorba pişiriyorduk. Çorba öylesine kötü kokuyordu ki onu da içemez olduk.”³⁴⁷*

Yine o günlerdeki esareti yaşamış Yedek Subay Faik Tonguç da hatıralarında, koca Rus ülkesinin yokluktan kıvrandığından bahsederek, salamura tuzlu lahanayı ancak 3-5 saat su içinde beklettikten sonra, tuzunu hafifletip kaynatarak yediklerini söylemiştir.³⁴⁸

Esir kamplarında en fazla Avusturya-Macaristan ve Alman esir vardı. Archangelsk demiryolu inşaatında Türk esirler çalıştırılmamıştır; ancak burada çalışan Avusturyalı esirlerden 20- 30.00, Almanlardan ise 10.000 ölmüştür. Bu durum karşısında Alman hükümetinin ısrarıyla Danimarka kızıl hacından bir heyet ve Alman, Avusturya-Macaristan'dan 10 civarında hemşire Rusya'ya gönderilmiştir. Bu kişiler diğer esirler gibi Türk esirlerle de yakından ilgilenmiş ve onlara hediyeler dağıtmışlardır. İsveç Kızıl hacı üyelerinden Mademoiselle Else Branström gibi

³⁴⁶ Nuri Köstüklü, *I. Dünya Savaşında Rusya'nın Ukrayna ve diğer bölgelerindeki Türk savaş esirlerine dair bazı tespitler*, Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri ve VII.Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu, 25-30 Haziran 2009 ,s.5.

³⁴⁷ Köstüklü,a.g.m.,s.5.

³⁴⁸ Köstüklü,a.g.m.,s.6.

isimlerde Türk esirlere yardımlarda bulunmuşlardır.³⁴⁹ Yine, Azerbaycan'da Bakü şehrinin karşısında bulunan Nargin adasına getirilen Türk esirlere Azeri halkı büyük yardımlarda bulunmuştur. Yardımların yapılmasında büyük sorumluluğu üstlenen ise Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi olmuştur. Cemiyet öncelikle esirlerin resmi himayesini üzerine almış ardından Bakü halkından topladığı yardımlarla esirlere yiyecek ve giyecek gibi yardımlarda bulunmuştur. Ayrıca esir kampına getirilirken yolda hayatını kaybeden esirlerin İslami usullere göre defnedilmesi, yaralı ve hasta olanlara yardım gibi hizmetleri de yapan cemiyete bu konularda Gence Gençlik teşkilatı da destek olmuştur.³⁵⁰ Nargin adasında esir bulunan Türk subay Ahmet Göze hatıralarında Azerilerin kendilerine yaptıkları yardımlarından bahsetmiştir.³⁵¹ Azeriler tüm bunların yanı sıra kaçan Türklere de her konuda yardımcı olmuşlardır.³⁵²

1917 yılında Brest-Litovsk antlaşmasının imzalanmasıyla Türk esirlere Türkiye'ye dönme fırsatı resmen doğmuştur. Ancak bu dönüş süreci hiç de kolay olmamıştır. Almanların esirlerin geri döndürülmeleri için kurdukları "Üsera komisyonu" bünyesinde Türk Harbiye nezareti de "Osmanlı Harbiye Nezaretinin Alman üsera komisyonu nezdindeki murahhaslığı" nı oluşturmuştur. Baş murahhas da Remzi Paşa olmuştur.³⁵³

Rusya'daki Türk esirler hakkında malumat toplayarak onların yurda dönmeleriyle ilgili çalışmalar yapmak üzere Hilal-i Ahmer cemiyetince görevlendirilen Yusuf Akçura "İl" gazetesinde esirlere yönelik açık bir mektup

³⁴⁹ Kurat, a.g.e.,s.442.

³⁵⁰ Aslan, a.g.m.,s.56.

³⁵¹ Aslan,a.g.m.,s.57.

³⁵² Aslan,a.g.m.,s.59.

³⁵³ Kurat,a.g.e.,s.446.

yayınlamıştır.³⁵⁴ Bu mektupla esirlerden yerlerini ve miktarlarını kendisine bildirmelerini istemiştir. Akabinde yayımladığı diğer yazılarıyla da esirlerin dönmeleri için çalışmalarını sürdürmüştür.

1919'da İstanbul'a gelen Akçura "Sabah" ve "Türk Dünyası" gazetelerinde "Rusya'da bulunan esirlerimiz" başlıklı bir yazı yazmış ve bu yazısında Rusya'daki esir Türklerin sayısını 50-60.00 dolayında belirtmiş ve 10.500 adet esirin Rusya'da kaldığını, dönmediğini ifade etmiştir.³⁵⁵

4.2. Sarıkamış Harekatının Yarattığı Etkiler

Sarıkamış Harekâtının Türkler açısından hezimetle sonuçlanmasının ardından Erzurum, Doğu Anadolu ve Karadeniz sahili Rus saldırılarına açık hale gelirken taarruzun elim neticeleri hakkında İstanbul'da pek fazla yayın çıkmamıştır, açıktan konuşmaya ise kimsenin cesareti olmadığı gibi tek bilinenler cepheden dönebilenlerin anlattıklarıydı. Açıktan konuşmak yasakken konuşanlar ise tutuklanarak ceza alıyorlardı.³⁵⁶ Ruslar ise zaferlerinden gazetelerinde sıkça bahsedip esirlerin resimlerini basmışlardı. Bu sayede müttefikleri Fransızların da yaşananlardan haberi olmuş ve kendi yayınlarında birçok yazı ve resim basılmıştır.³⁵⁷

Sarıkamış harekâtı'nın komutanı Enver paşa ise harekâtın askeri gereklilikler üzerine yapıldığını söyleyerek durumu olağan olarak yorumlamış, herhangi pişmanlık alameti göstermemiştir. Bir takım eleştiriler alan Enver Paşa'nın taarruz

³⁵⁴ Mektubun tam metni için bakınız Kurat, a.g.e.,s.447-448.

³⁵⁵ Kurat,a.g.e.,s.457.

³⁵⁶ Sanders, a.g.e.,s.58.

³⁵⁷ Kurat,a.g.e.,s.280.

esnasında Kurmay başkanı sıfatıyla bulunan General Bronsart ise yapılan planın başarısızlığa uğramasını Türk kolordularının ayrı ayrı hareket etmesine kıtaların böylesi bir harekât için hazırlanmayışına bağlamış ve Alman zabitlerin olmadığı yerlerde disiplinsizliğin oluştuğunu, soğuktan korunmak isteyen kıtaların topluca ormanlara dağılmasının 9. Kolorduyu darmadağın ettiğini söylemiştir.³⁵⁸

Taarruz öncesi, Köprüköy ve Azap muharebeleri sonrası orduyu savunmaya çeken 3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa'ya “ *Bu karda kışta, teçhizatsız birlikleri savaşa sürmenin cinayet olacağı*” uyarısında bulunmuş; ancak buna Enver Paşa'nın cevabı “*Eğer hocam olmasaydınız, sizi idam ettirirdim.*” şeklinde olmuştur. Özetle, Harp Akademisinden hocası olan Hasan İzzet Paşa'nın zaman konusunda yaptığı bu uyarıyı Enver Paşa kulak arkası etmiştir.³⁵⁹ Bu olay üzerine Hasan İzzet Paşa 3. Ordu kumandanlığından istifa etmiştir. 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa'da hava koşullarının uygun olmadığını belirterek hareketin ertelenmesi fikrini ifade etmiştir.³⁶⁰

Rus tarihçi Korsun ise Türk taarruzuna dair planı küçümsemeyerek Rusların da ciddi bir tehlikeyle karşılaştığını belirtmiştir.³⁶¹ Türk tarafından hareketi değerlendiren yazarların eleştirilerine rağmen Ruslar, eğer 26 Aralık günü Türkler Sarıkamış'ı alsalardı sonrasında kendilerinin bölgeyi alamayacaklarını söylemişlerdir, hatta bu durumdan Felix Guse de bahsetmiştir.³⁶²

Türkiye'de ki Alman askeri heyeti başkanı General Liman von Sanders ise Enver Paşa'yı suçlamış ve bu planın başarılı olmasının asla mümkün olmayacağını

³⁵⁸ Kurat, a.g.e., s.281.

³⁵⁹ Aksu, a.g.e.,s.69., Kanal, a.g.m.,s.91.

³⁶⁰ Kanal, a.g.m.,s.91.

³⁶¹ Kurat,a.g..e.,s.282.

³⁶² Kanal, a.g.m.,s.92.

belirterek Türkler Sarıkamış'ı alsalardı dahi Kars'ı almak için ellerinde kuvvetleri olmadığından Ruslar Kars'ta yine Türkleri durduracaktı şeklinde yorumlamıştır yaşananları.³⁶³ General, en başından beri desteklemediği harekatı yersiz olarak tanımlarken eğer yapılmasaydı durumun çok daha iyi olacağını belirtmiştir. Türk ordusunun harekatın başında 90.000 kişi olduğunu ve Rusların bunlardan hiçbir yönden üstün olmadığını kendisinin muhalefetine rağmen taarruza geçildiğini yazmış ve bu harekatın hiçbir zaman haklı çıkarılamayacağını belirtmiştir.³⁶⁴

Liman von Sanders bu harekat sonrası Enver Paşa ile aralarında tartışmalar yaşandığını ve kendisinin, Enver Paşa'nın İstanbul'a dönerken 3. Orduyu güçlendirmek için 5.ordu'ya Trabzon'a gitme emri vermesine karşı çıktığını yazmıştır. Zira Liman Paşa, kendisinin komutasında olan 1. Ordu'ya bağlı olan 5. Ordu'nun kış mevsiminde Kafkasya'da hiçbir şey yapamayacağını ve olası bir İngiliz-Rus kuvvetinin yapacağı harekâta Üsküdar'da bulunan 5. Ordunun çok gerekli olacağını, Sarıkamış yenilgisinden sonra Kafkasya'da İtilaf Devletlerinin çeşitli planları olduğunu düşündüğünden 5. Ordu'nun gidişine engel olmuş ve bu da Enver Paşa ile aralarının, Sarıkamış Harekatına Liman Paşa'nın karşı çıkışı hadisesinden sonra iyice açılmasına sebep olmuştur.³⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya ise 6 Ocak 1914 tarihine kadar Türklerin mağlubiyetinden habersizdir. Bilakis Enver Paşa'nın galip geldiğine dair haberler Alman büyükelçiliği kanalıyla Alman dışişleri bakanlığına ulaşmıştır. 6 Ocak tarihinde ise Wangenheim, Enver Paşa'nın 3 Ocak'ta Erzurum'a geri döndüğünü ama muharebenin başarıyla sürdüğünü iletmiştir; ancak Almanya'nın

³⁶³Kurat, a.g.e.,s.282.

³⁶⁴ Akdes Nimet Kurat, a.g.e.,ss.17-18.

³⁶⁵ Sanders, a.g.e.,ss.58-59.

Viyana'daki Büyükelçiliği yoluyla Rusların galibiyeti Almanlarca öğrenilmiştir. 9 Ocak'ta ise Türk ordusunun tamamen geri çekildiği öğrenilmiştir.³⁶⁶ Mağlubiyet Almanların Kafkasya'da çıkarmayı planladıkları ayaklanmaları etkilemiştir. Türklerin Kafkas sınırından uzaklaştığını gören Almanlar ajanlar ve gönderdikleri parayla ayaklanmalara destek vermeyi sürdürmüştür.³⁶⁷

Yaşanan mağlubiyetin ardından harekâtın gerekliliğine dair pek çok tartışma yaşanmıştır. Harekatı en başından beri lojistik, cephane, mevsim gibi nedenlerle onaylamayan isimlerin haklılığı görülmüş ancak harekata teoride onay vererek bizzat katılan Felix Guse ilginç bir savunma yapmış ve müttefiklerinin zor durumda olduğu bir ortamda Türklerin taarruzdan kaçınmasının uygun olmayacağını ve eğer taarruza geçmek yerine savunmada kalınsaydı askerin salgın hastalıktan öleceğini ve askerin hasta olarak ölmesinden ziyade en azından düşmana kayıp vererek ölmüş olmasının daha faydalı olduğunu, Rusların bu taarruz sonrası Kafkasya'ya kuvvet kaydırma durumunda kaldığından taarruzun doğru bir karar olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁸

Harekatı değerlendiren yazar Zayonchkovsky, harekâtın yalnız Rusya için değil tüm İtilaf devletleri için önemli olduğunu belirterek bu önemli yanları şöyle sıralamıştır;

- 1) Bu cephede Rusya'nın durumu güçlenirken İtilaf devletlerinin etkisi de İran'da güçlenmiştir.
- 2) Türk askerlerinin Kafkas ordusu karşısında gücünün tükenmesi İngilizlerin Mezopotamya ve Suriye'deki etkisini kolaylaştırmıştır.

³⁶⁶ Çolak, a.g.e.,ss.117-118

³⁶⁷ Çolak,a.g.e.,ss.119-120.

³⁶⁸ Çolak,a.g.e.,s.119.

3) Harekatin başarıyla sonuçlanması Türkiye’de aynı zamanda Merkezi güçlere tam bir ekonomik ortam hazırlanmasını sağlamıştır.

4) Rusların Kafkasya’daki başarısı İngilizleri alarma geçirmiş, zaten Rusların da İstanbul’u ele geçirme hayali olduğundan 19 Şubatta Çanakkale operasyonu ile saldırılarını sürdürmeye karar vermişlerdir.

5) Sarıkamış operasyonu üst yönetimin kendini tekrar organize etmesini sağlayarak savaşta operasyonel karlar sağlamıştır.³⁶⁹

Türklerin Kafkas cephesini ciddiye aldığını gören Ruslar 3 Ocak 1915 tarihli bir telgrafla İngilizlerden, yüklerinin hafifletilmesi için İtilaf Devletlerinin yardımını istemiştir. Bu isteğin ardından Batı cephelerinden gelen İtilaf kuvvetleri Çanakkale önlerine sevk edilmiş ve Almanya Batı’da rahatlarırken Türk ordusu Çanakkale cephesinde düşmanla savaşmak durumunda kalmıştır.³⁷⁰

Ayrıca, harekâtın neticesinde Ruslar Doğu Anadolu’da serbestçe hareket eder hale gelmiştir ve Ermenilerin desteğiyle 13 Mayıs 1915 tarihinden itibaren Van, Muş ve Bitlis’e girmişlerdir. Savaşta yaptıkları yararlılıkların karşılığı olarak bu illerin valilikleri Ermenilere verilmiştir. Bu durum bölgedeki Türklerin büyük zulme uğramasına yol açmış ve Osmanlı arşiv bilgilerine göre Türkler erkek, kadın, çocuk, yaşlı farkı gözetilmeksizin saldırılara uğramıştır.³⁷¹ Durumun vahim bir hal almasıyla

³⁶⁹ Zayonchkovsky, a.g.e.,ss. 380-381.

³⁷⁰ Çolak, a.g.e.,s.119.

³⁷¹ Aksu, a.g.e.,ss.81-82.

beraber Ermeni saldırılarının önüne geçilmesi için Tehcir yasası çıkarılarak uygulamaya konulmuştur.

SONUÇ

Sarıkamış Harekatı öncesi ve sonrası ile tartışmalı bir vaka olması nedeniyle inceleme alanımız olmuştur. I. Dünya Savaşı öncesi büyük güçler, ekonomik ve siyasi çıkarlarına uygun ittifaklar kurmuşlardır. Bloklar şekillenirken devletlerin çıkar alanları belirleyici etmen olmuştur. Osmanlı Devleti yaşadığı siyasi sorunlara çözüm bulmak ve uluslararası alanda varlığını devam ettirebilmek için ittifak arayışlarına yönelmiş, muhtemel dünya savaşı öncesinde çıkarlarına uygun stratejiler geliştirmeye çalışmıştır; fakat zorunlu siyasi gelişmelerin etkisi ve yönetimi elinde bulunduran askeri elitlerin tercihleri sonucunda ittifak bloğunda yer almıştır. Bu tercihte Almanya ile olan askeri, ekonomik ve stratejik çıkarların paralellik göstermesi, Osmanlı askeri sisteminin değişen dünyaya uyum sağlaması için Alman modelinin benimsenmesi ve Almanya'nın kesin zaferine inanan Harbiye Nazırı Enver Paşa ve İttihat Terakki yöneticilerinin tutumu etkili olmuştur. Osmanlı Devleti ayakta kalma mücadelesi verirken, Enver Paşa da Turancı düşüncelerle Doğu'ya yönelmiş ve Kafkasya'daki Türk toplumlarını da Osmanlı çatısı altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Rusları etkisiz hale getirmek, Rusya'nın müttefikleri ile olan bağlarını kesmek için Birinci Dünya Savaşında ilk cephe olan Kafkas Cephesi açılmıştır. Öte yandan Rusların tarihi hedeflerinden biri olan sıcak denizlere inme ve boğazlara hakim olma fikri canlılığını korumaktaydı; ayrıca Ruslar ekonomik ve siyasi alanda güçlü bir aktör olmak için boğazların denetimini elinde bulundurması gerektiğinin de farkındaydı. İç politikada zor bir dönemden geçen Rusya'da halk kitleleri var olan rejime karşı memnuniyetsizliklerini dile getirmekteydi. Hem Osmanlı Devleti hem de Rusya savaşı yeni bir çıkış yolu olarak görmüş ve muhaliflerini etkisiz hale getirmekte savaşı bir propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır. Ruslar bölgedeki

etkinliklerini artırmak için Ermenilerle işbirliği yapmış ve onları çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Ermeniler de kendi hedefleri için Ruslara destek vermiş ve Osmanlı Devletine karşı cephe almışlardır.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle seferberlik başlatılmış ve ordunun ihtiyaçları temin edilmeye çalışılmıştır; fakat eldeki imkânların yetersizliği hemen her alanda kendini göstermiştir. Enver Paşa, etrafındaki bir çok üst düzey askeri yöneticinin uyarılarına rağmen hareket planını, bölgenin coğrafyasını, iklim koşullarını ve askerin böylesi zorlu bir harekate hazır olmayışını göz ardı ederek devreye sokmuştur. 22 Aralık günü başlayan harekatta 3. Ordu hem Ruslara hem de lojistik destek, haberleşme ağı ve askeri organizasyondaki yetersizliklere, ağır hava koşullarına, yetersiz beslenme, barınma, temizlik imkânlarının yokluğuna karşı da savaşmak durumunda kalmıştır. Ruslar açısından baktığımızda ise ilk etapta askeri, teknik ve coğrafyanın geniş alana yayılmasından dolayı dezavantajlı oldukları ancak daha sonra yeterli teknik, askeri desteğin sağlanması ve Rus askeri hiyerarşisinin stratejik ve programlı hareket etmesi sayesinde başarılı sonuçlar aldıkları görülmüştür. Ermenilerde Rus ordusu içinde yer alarak destek sağlamış, kendi bölgelerindeki Türklere şiddetli saldırılarda bulunmuşlardır. Bu durum daha sonra Ermeniler hakkında tehcir kararının alınmasında etkili olmuştur.

Harekat sırasında askerlerin çoğu yazlık kıyafetleriyle cephede bulundukları için soğuk hava şartlarından dolayı savaşmadan donarak ölmüştür. Pek çok askerde Ruslara esir düşmüş ve zor şartlarda esir kamplarında kalmıştır. Cepheden dönenler ve esir kamplarından firar edenler ise temizlik imkanlarından yoksun olduklarından tifüs hastalığına yakalanmıştır ve bu döndükleri bölgelerde de tifüs salgını beraberinde getirmiştir.

Harekatın yapıldığı günlerde Rus askerleri de aynı şartlarda mücadele etmiştir ancak asker temininde daha organize hareket etmeleri, emir komuta zincirinin iyi işlemesi, soğuk hava koşullarına hazırlıklı olmaları ve Türklerin iletişim ağının zayıf olmasını, dağınık hareket etmelerini, Türklerin çoğu askerini daha ilk günlerde kaybetmesini ve sonraki günlerde geri çekilmesini avantaja çevirmeyi bilmişlerdir.

Sarıkamış harekâtı askeri taktik, zamanlama ve etkileri itibariyle Türk tarihi açısından ciddi değerlendirmelere tabi tutulması gereken bir olaydır. Binlerce insanın ihmaller nedeniyle ölmesi toplum hafızasında derin izler bırakmıştır. Askeri hareketler belli bir strateji, hedef, organizasyon ve bölgelerin coğrafi yapısı, iklim özellikleri hesap edilerek oluşturulur. Sarıkamış harekatında ise bunların yüzeysel olarak hesaplandığı ve gereken hassasiyetin gösterilmediği tespit edilmiştir.

Yaptığımız bu araştırma sonucunda gerek Türk gerekse diğer kaynaklarda harekatın reel ve rasyonel bir plan çerçevesinde yapılmadığı, kişisel ihtiraslar doğrultusunda maceracı bir tavır sergilendiği ve bu tavrın acı neticeler ortaya çıkardığı görülmüştür.

ÖZET

Sarıkamış Harekatı gerekliliği, zamanlaması ve teorideki planın pratiğe aktarımı esnasında yaşananların tüm yönleriyle yapıldığı dönemden bu yana çok tartışılmıştır. 22 Aralık 1914 tarihinde başlayan ve binlerce askerin şehit olduğu hareket, Türkler açısından hezimetle sonuçlanmış ve ardından gelen süreci şekillendirmiştir. Çalışmamızda Harekat, öncesi ve sonrası, Osmanlı Devleti ve Rusya'nın durumu ile Ermenilerin bu taarruzdaki konumu gerek Türk gerek Rus ve diğer tarafların bakış açıları temel alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Harekat, Ermeniler, Kafkas Cephesi, Sarıkamış, Şehitler, 3. Ordu, Enver Paşa, 1.Dünya Savaşı

ABSTRACT

Sarıkamış Operation have been discussed since it happened with all aspects of its timing and experiences while transferring theory to practise. Operation that started on 22 December 1914 and thousands of soldiers were martyred ended with defeat the Turks and subsequently shape the coming period. In our study, operation should have been examined with its before and after, the position of Ottoman Empire, Russia and Armenians on the basis of viewpoint both Turks,Russians and the other sides.

Key Words: Ottoman Empire, Russia, Operation, Armenians, Caucasian front,Sarıkamış, Martyrs,3th Army, Enver Pasha, 1. World War

KAYNAKÇA

I. Kitaplar

Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.

Akçura, Yusuf, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri**, T.T.K. Yay., 2010.

Aksu, Kenan, **İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa**, İstanbul, Çatı Yayıncılık, 2007.

Aksun, Ziya Nur **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı**, Haz. Erol Kılınç, Ötüken Yay., 2006.

Allen, W.E.D., Muratoff, P., **Kafkas Savaşları, Türk-Kafkas Sınırındaki Savaşların Tarihi, 1828-1921**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

Aliyev G.Z. , **Turtsiya vı Periyod Pıravleniya Mladoturok (1908-1918)**, İzdatelstvo nauka glavnya redaksiya vastoçnoy literaturiy, Moskova, 1972.

Armaoğlu, Fahir, **19.yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Alkım Yayınları, İstanbul, 2007

Balcı, Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. III, Kısım I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991

Belen, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1964

Mccarthy, Justin, Arslan, Esat, Taşkiran, Cemalettin, Turan, Ömer, **The Armenian Rebellion At Van**, The Universty of Utah Press, Utah, 2006

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, T.T.K. Yay., Ankara, 2006

Çolak, Mustafa, **Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul,2008

Gündoğdu, Abdullah **Yusuf Akçura'ya Göre Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı**, IQ Kültür Sanat Yay., Ankara, 2010.

Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2004.

İlden, Köprülülü Şerif, **Sarıkamış/Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3.Ordu/Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı**, yayına haz. Sami Önal, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul,1996

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'e Kadar** , T.T.K. yayınları, Ankara, 1948

Kurat, Akdes Nimet, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,1966

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri**, T.T.K. yayınları, 2011.

Kissenger,Henry, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H.Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10.Baskı, İstanbul,2011

Latif, İhsan, **Bir Serencam-ı Harp**, Sad. Burhan Göksel, Fon matbaası, Ankara, 1988

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıatlı, 8.Baskı, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2000

Nikolski, **Bir Rus Generalin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12-24 Aralık 1914**, Çev. Emekli Kaymakam Yüzbaşı Nazmi, 2. Basım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara,2010.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Özdemir, Hikmet, **Ermeni asıllı Rus General Kargonoff'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri**, ,1.Basım, Harp Akademileri basımevi, İstanbul,2010.

Reynolds, Michael A.,**The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia And The Caucasus,1908-1918: Identity, Ideology And The Geopolitics Of World Order**, Princeton, 2003

Sander, Oral, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, İmge kitabevi, Ankara, 2010.

Sander, Oral, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, İmge Kitabevi Yayınları,Ankara,2004

Sanders, Otto Liman von, **Türkiye'de Beş Yıl**, çev. Örgün Uğurlu, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, Ankara, 1999

Shaw, Stanford J.,Shaw,Ezel Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.2, Çev.Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul,1983

Şirokorad,A.B., **Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları**, Selenge Yayınları,İstanbul,2009

Uçarol, Rıfat, **Siyasi Tarih(1789-2010)**, Der yayınları, İstanbul, 2010

Vernadsky,George, **Rusya Tarihi**, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç.Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, ,2009.

Williamson, Samuel R.,**The Origins Of World War I**,The MIT Press, Boston, 1988

Yelisseyev,F.İ.,**Kazaki Na Kafkazskom Fronte 1914-1917**, Voenizdat, Moskova,2001.

Yıldırım Hüsamettin, **Rus-Türk- Ermeni Münasebetleri (1914-1918)**, Kök Yayınları, Ankara,1990

Zayonchkovsky, A.M., **Pervaya Mirovoya Voyna**, izdatelstvo Poligon, St.Petersburg, 2002

II.Makaleler

Aslan, Betül, **Türk Dünyasında Büyük Bir Dayanışma Örneği:1. Dünya Savaşında ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları**, Türkiyat Araştırmaları Dergisi , C. 16,Sayı 40, Erzurum,2009.

Demirel, Muammer, **Sarıkamış'ta Ermeni Olayları**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 31, Erzurum,2006.

Eyüpoğlu,İsmail, **91. Yılında Sarıkamış Taaruzu**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 31. Erzurum 2006.

Kanal, Hümmet, **Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri**, Ankara Üniversitesi D.T.C.F.Dergisi, Sayı 54, 2,Ankara, 2014

Köstüklü, Nuri, **I. Dünya Savaşında Rusya'nın Ukrayna Ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler**, Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri ve VII. Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu, 25-30 Haziran 2009.

Öğün, Tuncay, Sibgatullina, Alfina, **Türklerin ve Rusların Gözüyle 100. Yılına Girerken Karadeniz Baskını Ve Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşına Girişi**, C. 5, bölüm 6, 2013

Sibgatullina,Elfina **Nikatoriye Svideniye Ob İhsan Paşe V Rassiskoy Periyodiçeskoy Peçati (Rusya Gazetelerinde İhsan Paşa hakkında bazı belgeler)**, Çernoje More (Karadeniz) Dergisi, Yıl 1,Sayı 1,Kış 2008.

Şişov,A.V.,**Pervaya Miravaya Voyna Pralog 20. Veka**, Rassiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vıseabşey İstori Assotsiatsiya İstorikov Pervoy Miravoy Vaynı, Moskova, 1998

III. Yayınlanmış Belgeler

Bagırov, M.B.,Verdiyeva, H.Y., **V Paıskah İstinı... LitsoArmıyanstva**,
Arhiv Politiçeskih Dokumentov Upravleniya delami Prezidenta Azerbaycanskoy Respubliki
(Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Politik Arşivi) Bakü,2011.

Belge no:115

Belge no:129

Belge no:140

Belge no:144

русско-турецкой войне, а оттуда в Женеву для партии распоряжений. Из Женевы Ростов по поручению партии отправился в Париж, Бордо и Лондон для свидания с французскими и английскими армянофилами и изложения взгляда партии на армянский вопрос, сущность которого сводится к следующему: Обещанные Турцией реформы армянских вилайетов под контролем европейских держав не были осуществлены. Европа благодаря возникшей войне, не в состоянии исследовать причины неисполнения Турцией своих обещаний. Россия, ведя ныне войну с Турцией, неминуемо должна столкнуться с армянским вопросом и высказать свое мнение для разрешения его в ту или другую сторону. Партия «Дашнакцутюн» на деле показала свою готовность содействовать России в ее борьбе с Турцией и надежде, что Русское Правительство поддержит вопрос об автономии Турецкой Армении на будущей мирной конференции — по желательной для армян программе. В случае желания России аннексировать армянские вилайеты, партия будет придерживаться строгой нейтральности. Ближайшая цель поездки Ростова во Францию и Англию — выяснить отношения Французского и Британского правительств к армянскому вопросу и заручиться согласием поддержать на мирной конференции их проект автономии.

Уведомляя об изложенном для сведения и соображений при розыске, Особый Отдел, по поручению Помощника по гражданской части Наместника ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА на Кавказе, просит Ваше высокоблагородие сообщить имеющиеся в Вашем распоряжении сведения, которые могут служить освещением вышеприведенных данных.

Вместе с тем, Отдел просит Вас сообщить также имеющиеся в Вашем распоряжении сведения о вышеупомянутых лицах, их деятельности и местонахождения их в настоящее время.

Заведующий Особым Отделом ПИСАРСКИЙ.

АПД УДПАР

Ф.276. Оп.8. Д.463. Л. 22. 27.09

Канцелярия Наместника

В.О. Император Величества

на Кавказе

Особый Отдел

26 января 1915 г.

№ 325

Тифлис

Начальнику Тифлисского Губернского
Жандармского Управления

По имеющимся сведениям VIII съезд партии «Дашнакцутюн», состоявшийся в гор. Эрзеруме с 25 июля по 17 августа сего года, при обсуждении вопроса об отношении партии к Европейской войне и воюющим государствам и положении, которое может создаться для турецких армян при возникновении русско-турецкой войны, решил, что партия должна придерживаться строгой нейтральности и лояльности. Съезд учредил «уполномоченную комиссию» из трех лиц для выработки программы партийной тактики при том или ином выступлении партии в вооруженном столкновении Турции и России и, сообразно с этим, руководства партийными выступлениями как в Турции, так и в России и Персии.

В комиссию были избраны: Степан Зорян (Ростом), бывший член турецкого парламента Гарекин Бахрамаджян (Армен-Гаро) и Оник Дерзакян (Врамян), также бывший член турецкого парламента.

Комиссия решила командировать Бахрамаджяна в Петроград для выяснения взгляда и намерений русского правительства по отношению к Турецкой Армении. Выполнив свою миссию, Бахрамаджян стал во главе добровольцев — армян, и перешел турецкую границу для партизанской войны с турецкими войсками.

Дерзакян остался в Ване для организации народной самозащиты, Ростом, по поручению комиссии, осенью 1914 г. отправился в Болгарию с целью выяснить отношения ее к

Прокламация Царя к армянам.

АРМЯНЕ.

В возвышенном порыве народы всей Великой России от запада до востока, поднялись на мой призыв.

Армяне, после пятивекового деспотического ига, под которым так много ваших изнемогли и тогда, когда так много других подвергаются еще более гнусным оскорблениям, для свободы наконец пробил для Вас.

Русский народ не без гордости вспоминает своих славных армянских детей, Лазаревы, Меликовы и другие, бравшие наряду с их братьями-рабами за величие своей родины, за вековую верность для меня залог тому, что вы будете в торжественные дни исполнять все ваши обязанности непоколебимой верой в окончательный успех наших армий (правоту).

Армяне, соединенные с вашими (кровными) братьями под скипетром Царя, наконец, вы узнаете сладости свободы и правосудия.

Петроград, 17 сентября 1914 года

АПД УДПАР

Ф. 276. Оп. 8. Д. 463. Л. 18. 18.00

№ 129

Копия

Совершенно секретно.

Начальник Донского
Областного Жандармского
Управления

28 марта 1914 г.

№ 40349

Новочеркасск.

Начальнику Тифлисского Губернского
Жандармского Управления.

По розыску

Во вверенном мне Управлении получены агентурные сведения о том, что проживающий в г. Нахичевани на Дону священник Нерсес Эртевциан получил поручение от Тифлисской организации партии «Дашнакцутюн» покупать оружие и отправлять в Тифлис.

Оружие предназначается к отправке в Турцию для «дашнаков», которые там готовятся к выступлению, надеясь, что Россия с возникновением беспорядков в Армении примет сторону армян и «вопрос об Армении» будет наконец решен в положительном для армян смысле, т.е. Армения будет присоединена к России.

Сообщая об изложенном, прошу о результатах проверки сведений сообщить мне.

Полковник

АПД УДП АР

Ф. 276. Оп 8. Д. 463. Л. 1, 1 об.

тем печати или слова обратили бы внимание американского общества на Турцию.*

Об изложенном сообщая для сведения и соображения при розыске.

Полковник Пастрюлин.

Начальникам Губернских и областных жандармских Управлений, Охранных отделений и Помощникам в Черноморской и Елизаветпольской губерниях, Батумской области и Ротмистрам: .../фамил. Не разборч/-
и Розалион-Сошальскому.

АПД УДПД

Ф. 276. Оп. 8. Д. 337. Л. 18 об.

*Текст выделен нами — деп.

Начальник

Совершенно секретно.Тифлисского Губернского
Жандармского Управления

«По Работу»

«20» октября 1910 года

№ 14588

гор. Тифлис.

По агентурным сведениям, полученным Начальником Жандармского Управления гор. Одессы известный деятель армянской революционной партии «Дашнакцутюн», редактор партийного органа «Дрошак» Агнуни (Хачатур Малумьян) теперь находится в Америке, где в первых числах ноября сего года намерен объехать 23 города Соединенных штатов, в коих при помощи тамошних дашнакцаканов, будет вести пролаганду среди проживающих там армян.

В программу Агнуни и входит, между прочим, обратить внимание армян, проживающих в Америке, на заключенных на Кавказе по политическим делам армян и убедить первых по сему поводу протестовать и в то же время оказать заключенным материальную помощь.

На устраиваемые в Америке митинги Агнуни имеет в виду приглашать кроме армян и другие национальности турецкой Империи, проживающие в Америке, и убедить всех их сблизиться для совместной работы по получению в Турции всеми народами полных прав.

Имея в виду, что новый турецкий режим, помимо общественного мнения Европейских держав, нуждается также во мнении Америки, Агнуни надеется с помощью тамошних дашнакцаканских органов организовать армяно-американские организации, в состав коих должны войти, главным образом, американцы, которые своим влиянием пу-

EKLER

Belge no:115

Tiflis vilayeti Jandarma idaresi Komutanı

Çok Gizli

20 Ekim 1910 No: 14588

Tiflis

Odessa Jandarma idaresi komutanından alınan istihbarat bilgilerine göre, Ermeni devrim partisi “Taşnak-Sütyun”un tanınmış üyesi, parti organı “Droşak”ın editörü Agnuni(Haçatur Malumyan) şuan Birleşik Devletlerin 23 şehrini bu yılın Kasım ayının ilk günlerinde dolaşmaya niyetli olduğu Amerika’da bulunmaktadır, buralarda ki Taşnakların yardımıyla oradaki Ermeniler arasında propaganda yapacaktır.

Agnuni programındaki diğer meseleler arasında Amerika’da yaşayan Ermenileri Kafkasya’daki siyasi meselelerden dolayı mahkum Ermeniler için protesto düzenlemeye ve mahkumlara somut yardım etmeleri için ikna etmeye önem vermektedir.

Amerika’da düzenlenecek mitinglerde Agnuni Ermeniler dışında Amerika’da yaşayan, Türk İmparatorluğunun diğer milliyetçilerini de davet etmeyi ve tümünü Türkiye’deki tüm milletlerin halklarının tam olarak kazanılması için birleşmeye ikna etmeyi düşünüyor.

Yeni Türk rejiminin Avrupalı devletlerin toplumsal fikirlerine yakın olduğu ve Amerikan düşüncesine ihtiyacı olduğu düşüncesiyle Agnuni oradaki Taşnak

organlarının yardımıyla içinde bilhassa Amerikan toplumunun dikkatini yazıları ya da söylemleriyle Türkiye'ye bilhassa Amerikan toplumunun dikkatini yazıları ya da söylemleriyle Türkiye'ye yönlendirecek Amerikalıların bulunması gereken Ermeni-Amerikan organizasyonu düzenlemeyi umuyor.

Araştırma esnasındaki bilgi ve malumatlar hakkındaki açıklamayı arz ederim.

Albay Pastryulin

İl ve bölge jandarma yönetimi komutanlarına, Ohrana, Karadeniz ve Elizavetpol, Batum bölgesi vilayetlerinin müdür yardımcılarına ve süvari yüzbaşlarına .../Soyisimler okunaklı değil/ ve Rozalian – Soşalskiye.

Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanlık Dairesi Politik Arşiv Belgeleri.

Belge no:129

Don bölgesel Jandarma yönetimi komutanlığı

Çok gizli

28 Mart 1914

No: 40349

Tiflis Vilayeti Jandarma İdaresi Komutanına

Aldığım istihbarat bilgilerine göre Nahçıvanda yaşayan papaz Nersis Ertevsian, Taşnaksütyun partisinin Tiflis teşkilatından silahları alma ve onları Tiflis'e gönderme görevini üstlenmiştir.

Ermenistan'da ortaya çıkan karmaşadan Rusya'nın Ermeni tarafında olacağını ve Ermeni meselesi için sonunda Ermeniler açısından olumlu bir karara varılacağını uman, silahlanmaya hazırlanan Taşnaklar için Türkiye'ye önceden tayin edilen silah sevkiyatı yapılacaktır, yani Ermenistan Rusya'ya katılacaktır.

Bu açıklamayı bildirirken bana malumatların kontrollerinin neticelerini bildirmenizi rica ederim.

Yüzbaşı

Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanlık Dairesi Politik Arşiv Belgeleri

Belge no:140

ERMENİLER,

Batıdan Doğuya Tüm Büyük Rusya halkları büyük bir şevkle benim çağrım üzerine ayaklandılar.

Ermeniler, sizi öylesine tüketen ve dahası iğrenç hakaretlere maruz bırakan 500 yıllık despotik boyunduruğun ardından vakit nihayet sizin için özgürlük vaktidir.

Rus milleti gururla meşhur Ermeni evlatlarını hatırlamaktadır. Diğer kardeşleri ile beraber Lazarevler, Melikovlar, yüce vatanları için savaştılar. Sizin asırlık sadakatiniz ordumuzun nihai başarısı ve haklılığına olan sarsılmaz inancınız beklediğiniz kutlu günler için benim güvencemdir.

Çar asası altında yakın kardeşleriyle birleşen Ermeniler sizler özgürlüğün ve adaletin tadını nihayet alacaksınız.

Petrograd,17 Eylül

1914

Belge no:144

26 Ocak 1915

Tiflis vilayeti Jandarma idaresi Komutanlığına

Bu yılın 25 Temmuz -17 Ağustos tarihleri arasında Erzurum'da düzenlenen Taşnak-Sütyun partisinin 8. Oturumu hakkında malumat sahibi olduk, Avrupalıların yapacağı savaşta, savaşan devletlerle partinin kuracağı ilişkiler ve çıkacak Türk-Rus savaşında Türk Ermenilere sağlanabilecekler hakkındaki sorunlar görüşülmüştür, Partinin tamamen tarafsız ve sadık bir politika izlemesine karar verilmiştir.

Oturumda parti taktik programının hazırlanması ya da Türkiye ve Rusya'daki silahlı çatışmalarda partinin başka hareketleri ve bu durumda Türkiye'de olduğu gibi Rusya ve İran'da da parti yönetimine dair çalışmaların yapılması için 3 kişiden oluşan bir temsilci komisyonu oluşturulmuştur. Komisyonda seçilenler: Stefan Zoryan (Rostom), Türk parlamentosu eski üyesi Karekin Pastermacıyan (Armen Garo) ve yine Türk parlamentosu eski üyesi Onik Derzakyan. Komisyon Pastırmacıyan'ı, Rus hükümetinin Türk Ermenileri ile olan ilişkilerindeki görüş ve niyetlerini araştırması için Petrograd'a göndermeye karar verdi. Görevini tamamlayan Pastırmacıyan gönüllü Ermenilerin başında bulundu ve Türk askerleriyle yapılan çete savaşları için Türk sınırına geçti. Derzakyan, halkı kendini savunması için organize etmek üzere Van'da kaldı.

Rostom komisyonun verdiği görevle Türk-Rus savaşında Bulgaristan'ın tutumunu araştırmak amacıyla 1914 sonbaharında Bulgaristan'a döndü ve oradan da partinin emriyle Cenova'ya gitti. Fransız ve İngiliz Ermeni severlerden bilgi almak ve özünde Türklerin Avrupalı devletlerin kontrolündeki Ermeni vilayetleri için söz verdikleri reformları

gerçekleştirmemesi olan Ermeni sorunu hakkında partinin görüşünü açıklamak üzere partinin verdiği görevle Cenova'dan Paris, Bordo ve Londra'ya gitmiştir. Ortaya çıkan savaş sayesinde Avrupa Türkiye'nin vaatlerini yerine getirmeme nedenlerini takip edecek durumda değil. Rusya ise mutlaka Ermeni sorunu ile yüzleşmesi gereken Türkiye ile savaş halinde olduğundan bu sorunun çözülmesi için kendi fikrini söyleyecektir. Taşnak-Sutyun partisi Türk otonomu olmaları konusunda destek umdukları Rus hükümetine Türkiye gereken Türkiye ile savaş halinde olduğundan bu sorunun çözülmesi için kendi fikrini söyleyecektir. Taşnak-Sutyun partisi Türk otonomu olmaları konusunda destek umdukları Rus hükümetine Türkiye Ermeniler gelecek dünya konferansında Ermeniler için program istemektedir. Rusya'nın Ermeni vilayetlerini ilhak etmesi halinde parti katı tarafsızlıkta diretecektir. Rostom'un Fransa ve İngiltere'ye yaptığı gezilerin temel amacı Fransız ve İngilizlerin Ermeni meselesine karşı tutumunu görmek ve barış konferansında otonomi hakkındaki projeleri için onların desteğini almaktır.

Kafkasya İmparatorluk genel valiliği sivil şube yardımcısının görevlendirmesiyle özel şube, sizden yüce emirlerinizi bekler. Bununla beraber, şube sizin görevlendirmeleriniz hakkında bilgi vermenizi de rica eder.

Özel Şube müdürü Pisarski.